

1895 MARAŞ VE ZEYTÜN İSYANI

*Yrd. Doç. Dr. Ahmet EYİCİL**

Genel Durum

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla isyan hareketlerine başladılar. 1862 ve 1878 yıllarında Ermenilerin Zeytûn'da isyan hareketlerine girişmeleri bunun açık örnekleridir. Bilhassa 1878 yıllarında Ermenilerin Zeytûn'da isyan hareketlerine girişmeleri bunun açık örnekleridir. Bilhassa 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Ermeni liderleri, açtıkları okullar ve Avrupa'da çıkarılan gazeteler vasıtasıyla oturdukları yerlerdeki halkı isyan çıkarmaya teşvik ettiler. Komite adına çalışan Adana'lı Murat ve arkadaşları gibi Ermeniler, yandaşlarını her an isyana hazır duruma getirildiler¹.

Berlin Türk Elçiliği, 20 Nisan 1895 tarih ve 54 numaralı telgrafla Ermenilerin Mayıs 1895 tarihinde yurdun çeşitli yerlerinde isyan edeceklerini Hariciye Nezaretine bildirdi. Ayrıca Ermenilerin isyan edeceği haberi, Ga'zet Dafrankfor ve Ga'zet Dakoloni gazetelerinin 19 Nisan 1895 tarihli nüshalarında da ilan edildi.

Gazetelerde yayınlanan haberler Osmanlı Hükûmeti tarafından hemen tekzip edildi. Buna ilaveten Ermenilerin isyan çıkarma niyetinde olmadığı ve bu asılsız haberin Ermeniler arasında heyecan yaratacağı belirtildi. Osmanlı vilayetlerinde asayişin sağlandığı, Ermenilerin güvenli bir şekilde işleriyle meşgul olduğu, bunların

* KSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1. 6 Şubat 310-15 Şubat 1895 tarihli yazı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (O.B.E.), C. 31, nr. 54.

böyle bir harekette bulunmayı tasavvur etmediği, bu gibi haberlerin hükümetin şeref ve haysiyetini bozmak amacıyla yayınlandığı bildirildi².

Ermeni gazetelerinde yayınlanan haberleri doğrularcasına Halep İngiliz Konsolos Vekili gizlice, Maraş Ermeni Katolik ve Protestan liderlerini ve bunlar da Ermenileri isyan ve ihtilal hareketlerinde bulunmaya teşvik ettiler³. Gelişmeleri haber alan Zeytûn Kaymakamı, konuyu gizlice 4 Mayıs 1895 tarihinde Halep Valiliğine, Halep Valiliği ve Halep Nizamiye Fırkası kumandanı da Dahiliye Nezaretine bildirdiler. Bu arada Ermenilerin faaliyetleri karşısında Maraş Mutasarrıfı gerekli tedbirleri alarak devamlı teyakkuzda bulunuyordu⁴.

Ermenistan Prenslik merkezinin Zeytûn olduğuna inanan ve Ermenileri Türklere karşı isyan çıkarmaları için tahrik eden İngiliz konsolos vekili, Maraş'ta bir gösterinin yapılacağını Ermeni Katolik ve Protestan temsilcilerine gizlice bildirdi. Konsolosun isteği üzerine isyanı tahrik faaliyetleri şehirden kazaya ve buradan da çevre köylere yayıldı. Bu plan dahilinde yapılacak olan faaliyetleri Maraş'ta bulunan Ermeni liderleri Zeytûn Ermenilerine iletiler.

Ermenilerin isyan çıkarma faaliyetleri, Halep Nizamiye Fırkası Komutanlığında müzakere edildi. Bunun sonucunda Halep vilayetinden Maraş mutasarrıflığına gönderilen 4 Mayıs 1895 tarihli telgrafla, gerekli tedbirin alınması, her zamankinden daha dikkatli olunması ve kabul edilen prensiplere göre hareket edilmesi istenildi⁵.

Patrikhane, yabancı devlet memurlarına Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde mazlum olarak yaşadıklarını anlatırken, bunun aksine Patrikhanenin görüşünü desteklemeyen Ermeniler, Osmanlı yönetiminden memnun olduklarını açıkça söylemekten çekinmediler.

2. 26 Nisan 311-8 Mayıs 1895 tarihli yazı, BOA., Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 327/70.

3. Daire-i Sadaretin 24 Nisan 311-6 Mayıs 1895 Tarih ve 4392 sayılı yazısı, BOA., O.B.E., C. 29, nr. 42.

4. Aynı Belgenin eki.

5. 24 Nisan 311-6 Mayıs 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 327/10.

Merzifon'da ikamet eden rahip, bir karışıklık ve huzursuzluk çıkarmak amacıyla Zeytûn'da inceleme yapmakla görevlendirildi. Bu sebeple Amasya murahhas vekilinin gönderdiği papaz, Zeytûn'da bulunan kiliseden şikâyetname almak üzere yola çıktı. Bu arada Patrik, şikâyetname vermemeleri konusunda Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu yerlere yazı gönderdi⁶. Amasya ve Merzifon gibi yerlerde bulunan Ermenilerin ruhanî ve cismanî liderlerinin görüşü ile Patrikhanenin görüşü birbirine ters düştü. Ruhani liderler, mahalli idarecileri etki altına aldıklarından buradaki Ermenilerin, Türkler aleyhine yazılı şikâyette bulunmalarını istediler. Amasya murahhas vekili bir papazı mahalli kilise heyetinden şikâyet dilekçesi almak üzere görevlendirdi. Papaz, şikâyet dilekçesini aldı. Fakat Patrik de, Ermenilerin yoğun olduğu yerlerden şikâyetname göndermemelerini istedi⁷.

İngiliz, Fransız ve Rus büyük elçileri, ayrı ayrı Ermenilerle ilgili ıslahatın yapılması için Mabeyin Başkitabeti'ne özel projeler verdiler. 11 Mayıs 1895 tarihinde sunulan memorandumda Ermeniler lehine isteklerde bulunuldu⁸. Memorandumda nahiye müdürlüklerinin tayinleri ve görevleri, polis, jandarma teşkilatıyla ilgili ıslahatlar tekrar edildi. Altı vilayetin⁹ dışında kalan illerde oturan Ermenilerin menfaatlerini korumak üzere valilerin mahiyetine hususi Hristiyan bir memur tayin edilmesi, memurun Ermeni halkı tarafından verilen dilekçeleri kabul ederek gereğini yerine getirmesi istendi. İdarecilerin uygulamalar hakkında valiye ve İstanbul'da kurulacak "Daimi Tetkik Komisyonu"na rapor vermesi, bu vilayetler dahilinde (mesela Adana vilayetinde Haçin ve Halep vilayetinde Zeytûn gibi) halkının ekseriyeti Ermeni olan bazı yerler bulunduğu takdirde mülkî taksimatların değiştirilmesi ve nahiyelere

6. Sivas Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 14 Mayıs 301-27 Mayıs 1895 tarihli şifreli telgraf, BOA., O.B.E., C.30, nr. 14'e ek.

7. Daire-i Sadaret'in 23 Mayıs 311-4 Haziran 1895 tarih ve 4864 sayılı yazısı. BOA., O.B.E. C.30, nr. 14.

8. İngiliz, Fransız ve Rus Büyükelçiliklerinin ortak hazırlayıp Mabeyin Başkitabeti'ne gönderdikleri Mayıs 1895 tarihli yazı, BOA., O.B.E. C. 29, nr. 32.

9. Vilayet-i Sitte: Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuratülaziz (Elazığ), Diyarbakır.

dair ıslahat planının hükümleri ayrı bir statü ile idare edilen bu yerlerde uygulanması tekit edildi¹⁰.

Amerikan Mekteplerinde İsyancı Ermeniler

Maraş'ta bulunan amerikan mekteplerinde öğretmenlik yapan bazı Ermeniler, isyanı teşvik ettikleri gerekçesiyle suçlu bulunarak Eylül 1894'te gözaltına alındılar. Ancak eğitim ve öğretimin devamını sağlamak amacıyla mahkemeleri sonuçlanıncaya ve durumları açıklık kazanıncaya kadar tutuklu öğretmenler kefaletle serbest bırakıldılar. Amerikan vatandaşı olmaları sebebiyle suçlu bulunan bu öğretmenlerin bir kısmını hemen yargılamak mümkün olamadı. Ermeni öğretmenlerden Amerikan vatandaşı olanların konsolosluk vasıtasıyla sorgulamalarının yapılması, suçlarının derecelerine göre kefaletle serbest bırakılmaları prensibi kabul edildi. Ayrıca suçlu bulunmalarından dolayı tutuklanan Ermeni öğretmenlerin durumu hakkında Amerikan elçiliğine uyarıcı ve aydınlatıcı bilgiler verildi.

Amerikan vatandaşı oldukları iddia eden zanlı Ermeni öğretmenlerin konsolosluk aracılığıyla ve kefaletle serbest bırakılması konusu, Halep Vilayetine ve Adliye Nezaretine bildirildi. Ayrıca öğretmenler hakkında yapılan işlem, 25 Eylül 1894 tarihinde Amerikan Elçisi Terel'e tebliğ edildi.

Elçi Terel, 1894'de yayınlanan "Kırmızı Kitap" adlı eserini Amerikan vatandaşlarına gönderdi. "Kırmızı Kitap"ta yer alan yazılarda Osmanlı vatandaşı olan Ermeni öğretmenlerin, Amerikan konsolosunun bilgisi ve izni olmadan Amerikan mekteplerinde tutuklanmasının mümkün olmadığı belirtiliyordu. Fakat elçi Terel, bu okullarda çalışan öğretmenlerin tutuklanmaması konusunda Osmanlı Hükûmetinden bir talepte de bulunmamıştı. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti tarafından Amerikan vatandaşı olan Ermeni öğretmenlere böyle bir iznin verilmesi de mümkün değildi. Elçi, resmen meydana bir olayda, gerçekleri saptırmak amacıyla Kırmızı Kitap'ta yanlış bilgiler veriyordu. Onun bu tutum ve davranışı, me-

10. BOA., O.B.E. C. 29, nr. 32.

muriyetinin nezaketine ve hükûmetinin menfaatine aykırıydı. emniyet ve huzuru bozmaya yönelik davranışları nedeniyle Terel'in görevine devam etmesi sakıncalı görüldü. Bu sebeple Washington Türk elçiliği vasıtasıyla amerikan hükûmetinden elçinin değiştirilmesi istendi¹¹.

İsyan İşaretleri

İki asker 3 Ağustos 1895 tarihinde, Zeytûn Naibi Süleyman Efendi tarafından istenen bir suçluyu hükûmet konağına getirirken, Bozbayır Mahallesi halkının ağaları tarafından verilen emir üzerine Zeytûn Ermeni eşkıyası bu askerlere saldırdı. Eşkuya, Osman adındaki askeri parçalayarak öldürdü ve diğerini yaralayarak etkisiz hâle getirdikten sonra suçluyu kaçırdı. Bununla yetinmeyen eşkıya, "Hapishaneyi basup mahpusları çıkaracağız, siz bizden adam alacaksınız haa!" diyerek açıkça hükûmeti tehdit etti. Güvenlik kuvvetleri korku ve telaş içinde bulunduğundan eşkıyaya karşı silahlı müdahalede bulunamadı. Bu olaydan sonra Zeytûn'da bulunan memurların can, mal ve namus güvenliği kalmadı¹².

Zeytûn Naibi Süleyman Efendi Mabeyn Başkâtibine çektiği telgrafta, Ermeni mütecavizler hemen cezalandırılıp susturulmazsa sonucun devlet ve millet için kötü olacağını, asker kuvveti ile bir suçluyu getirtmeye cesaret edemediğini, Zeytûn'da asayiş ve güvenliğin kalmadığı, kazanan dehşet ve korku içinde bulunduğunu ve yeniden asayişin sağlanması için gereğinin yapılmasını bildirdi. Bunun üzerine Zeytûn'da asayişin sağlanması hususunda Padişah'ın emri 2 Eylül 1895 tahninde Dahiliye Nezareti ve Seraserliğe iletildi¹³.

Ermeniler, komitelerinden aldıkları talimatı yavaş yavaş uygulamaya başladılar. 24 Ekim 1895 Perşembe gecesini Maraş'ta üzerinde kimliği olmayan Ali adında bir Türk, birkaç Ermeni komitacı

11. 9 Mayıs 1331-21 Mayıs 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 328/60.

12. BOA., O.B.E., C. 32, nr. 45.

13. Zeytûn Kazası Naibi Süleyman Efendi'nin Mabeyn Başkâtibine çektiği 7 Temmuz 1311-19 Temmuz 1895 tarihli telgrafi, BOA., O.B.E., C. 32, nr. 45'e ek2.

tarafından kama ile hançerlenerek ağır bir şekilde yaralandı. Olaya katılan Ermenilerden ikisi ele geçirildi ve bunların evleri arandı. Arama sonunda gözaltına alınan Ermenilerden birinin evinde 13, diğerinin evinde ise 31 adet silah bulundu. Ele geçirilen silahlar Maraş kumandanlığına teslim edildi ve gelişmeler hakkında Beşinci Orduya telgrafla bilgi verildi¹⁴.

Alınan ihbar üzerine Maraş idare meclisi üyelerinden Çorbacıyan Agop Efendi'nin evinde yapılan aramada, Portakalyan Mıgırdıç tarafından Marsilya'da hazırlanan Ermenistan ve Kilikya hakkındaki nizamname ile cemiyetin mühürleri ile geçirildi ve bu belgeler 11 Kasım 1895 tarihinde Bâbıâlf'ye gönderildi¹⁵.

Çorbacıyan Agop'un evinde ele geçirilen mektupta, bedevi kıyafetinde Maraş ve Zeytûn'a gelen Ermenilerin kan dökerek amaçlarına ulaşacaklarından emin oldukları, kısa zamanda harekete geçileceği, Çorbacıyan Agop'un güvenilir bir Ermeni olduğu, Maraş'ta isyanın başlatılmasından memnun olunacağı yazılıydı¹⁶.

17 Ekim 1895'te Zeytûn'a gönderilen ve Zeytûn halkına ve Maraş Ermeni murahaslarına hitap eden ilannâmelerde:

"Ermenistan meselesi imzalsın imzalanmasın, Kilikya meselesi ayrı bir şeydir. Siz bir dakika hâli kalmayınız, Zeytûn kışlasını ve saniyen esliha deposunu zapt etmelisiniz ve idare-i hükûmeti ele aldığınızda icraatı da ileri götürmelisiniz. Velhasıl her ne lazım ise bir gün evvel yapmalısınız. Patriğin telgrafını nazar-ı ehemmiyete almayınız. Onlara cebren yazdırıyorlar. Ermeni fesadı rüesa-yı ruhâniyeyi parmağıyla döndürdüğüne sultan ve Avrupalılar zâhib olmasınlar.

Kilikya'nın ehemmiyet-i mevkiyesi ve derece-i metanet ve kuvveti malumdur. On bin askerın kuvveti tehdiye kâfi değıldir.

14. 24 Ekim 1895 Perşembe günlü Yazı, BOA., Y.A.HUS. 338/38.

15. Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, C. 1-2, Ankara 1994, s. 104.

16. a.g.e., s. 128.

Zeytûn ve Alabaş ve Fırnız ve Haçın mevkiindeki Ermeniler her türlü endişeden vâreste olduklarından, orada istiklâl şimdiden ilan edilmelidir ve dünyanın nihayetine kadar böyle devam edeceklerini bilmelidirler... Zeytûn ve Maraş'ta ittifaksızlık olduğunu işittim. Bugün (27 Ekim 1895) hükûmete telgraf gelmiş ve Zeytûn yerinden sarsılmış. Ne için telgraf tellerini kesmeyi unuttun?"¹⁷ ifadeleri yer almaktadır.

Ermeniler, eşkıyayı açıkça tahrik ederek isyana davet ettiler ve bunun yanısıra beyannameler dağıttılar.

"İşte Kilikya âsî oldu. Şark meselesi büyük patırtılar ile açıldı. Bugün altı düvel-i muazzamanın donanmaları Osmanlı sularında bulut gibi cem' oldular. Her gün vukûat-ı cedide kemâl-i sür'atle ilerlemektedir. Maamâfih biz selamete çıkacağız. Sabredelim, kâffe-i tehâlûke galebe ederek kendimizi kurtulmuş addedelim.

Ermeniler şu dehşetli, lakin şerefli dakîkada azîz vazîfenizi tanıyasınız. Zeytûn ve Kilikya'daki âvâze-i fütûhat size yardıma davet ediyor..."¹⁸.

Biraderler!

Ayağa kalkalım, el ele verip kuvvetli birbirimizi kucaklayalım. Sonra hürriyet ve saadetimiz namına ihtilal bayrağını yukarıya kaldıralım. Sadâ-yı ihtilali bir ağızdan çıkararak barbar düşmana karşı gidelim. Her ne olursa olsun, çünkü Ermeni cemâati mahvolmuştur.

Kilikya ve Zeytûn!

Esâret ve sefâlet içinde helâk olmak ve harâp olmak ve tahkîr olunmak ve katl edilmek ve asılmak bize lâıyk değildir. İstemeyiz, böyle hâle mütehammil değiliz. Binâenaleyh elimizde kılıncı sıkı turalım. Bizim reyimiz demir gibi kavî olmalı ve demir de ateş kesilmelidir.

17. a.g.e., s. 128-129.

18. 17 Kasım 1895 tarihli ilan, Aynı eser, s. 156.

Kilikya! Sopa ve kürek ve balta ve kama ve tüfenk ve revolverini kaldır ve sizi muhafaza edecek her ne var ise cümlesini hazırla.

Kilikya, kalk ki, yüreğin yüzlerce yürekleri tutsun. Zayi' ettiğin her nefes yüzlerce adamlara hayat ve ömür versin. Rüzgârlar fütuhat bayraklarını temevvüc ettirsin. İhtilal sadâları gök gibi gürlesin. Senin davan azizdir ve büyüktür. İşin de uludur. Ölür isek şehit oluruz. Fütûhatımız saadettir. Barbarlara karşı gidelim. Birimiz cümlemiz için, cümlemiz birimiz için ileri gidelim.

Yaşasın Ermeni cemâati, yaşasın hürriyet, yaşasın istiklâl ve ihtilal ve isyan. Yaşasın Ermenistan ve Kilikya. Yaşasın Hınçakyan fırkaları¹⁹.

Ermeni Cemâati!

Hâl-i hazırda mühim mesâil için sizinle mükâleme eden eski malumunuz olan sestir. Umum Ermeni cemâatini nihayeti olmayan esaretten kurtarmak ve ittihad etmek için Zeytûn sizi davet ediyor. Zincir-i esareti kırmak için, Zeytûn muhârebeye başladı. Sizi istiyor. Gayrı yetişir.

Biraderler!

Vahşi düşmanımız senelerce Ermenilerin başına ateş alevleri döktü. Bugün bu ateşi onların başına dökmek isteriz. Ve hürriyet-i siyâsiye ve muhtariyet-i idare ve saadet isteriz. Aziz bayrağı ve Kilikya ve Zeytûn ve Hınçakyan şirketinin kırmızı bayraklarını ilâ deçeğiz. Yedi-sekiz seneden beri bu bayraklar serbest temevvüc etmiştir.

Kilikya'nın Ermeni cemâati!

Ermenistan ve Kilikya'nın hürriyet ve istiklâli için Zeytûn Ermenileri Hınçakyan ittifakına dahil olarak, bugün müttefikan mey-

19. Hınçakyan İhtilal Fırkasının Ekim 1895 tarihli bildirisini, Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 157-158.

dan-ı muhârebeye çıkıyor. Bizim kanımız ile boyanmış dağlarımızdan Zeytûnlulara imdat ve muâvenet etmek için bağıyoruz. Onbinlerce kırılan Ermeni karındaşlarımızın namına muâvenetinizi bekleriz. Sarf-ı nazar etmeyin. Arslan olun.

Ele ele verip gidelim ve kanımızın son katresini dökünceye kadar devam edelim. Biz, ya Ermenistanın hürriyetini göreceğiz, yahud o aziz toprağın üzerinde öleceğiz. Yardım!

Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Ermenilik! Yaşasın Kilikya ve Zeytûn! Yaşasın Hınçakyan İhtilal Şirketi! Yaşasın hürriyet! Arş ileri... Kilikya ve Zeytûn"²⁰

Hınçakyan Fırkası'nın Kilikya Kaza İdaresi Heyeti namına Ermenilere şu ilanname yazıldı:

"Kilikyalı Ermeniler!

Onbinlerce bîgünah Ermenilerin kanı döküldü ve Ermenistan üzerine deniz gibi yayıldı. Bunların intikamını almak zamanıdır. Hürriyet için Ermeni cemâatinin çektiği işkencelerin ve döktüğü kanların intikam fikri işet bugün Ermenileri ittifaka davet ettiğinden, haydi düşmanımıza son darbemizi vurup aziz vatanımızı kurtaralım. Ermenilerin kanlarını akıtan Türk usâtının (zor-balarının) pençesinden sevgili cemâatimizi kurtarıp, top-raklarımızın üzerine dökülen kanları temizleyelim.

Biraderler ve hemşireler!

Yedi-sekiz sene mukaddem bize yakın olan Hınçakyanların açtıkları muhâberatı derpiş-i enzar ederek bugünkü tehlikeli vakitte onların aziz isimlerini yad edelim ve dar ağacında kan ile mülemma' asılı vücutlarını der-hatır edelim. On sene mukaddem "Jirayir" Haçin'de hürriyetimizi elde etmek için ömrünü feda etti... Kilikya'nın bu büyük evladı millet namına sözi intikama davet ediyor.

20. Hınçakyan Şirketi Zeytin Komitesinin Ermenileri ihtilale davet eden Ekim 1895 tarihli bildirisi, Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 159.

Ermeniler biz bugün neyiz? Hiç bir şey!

Ne olmak İsteriz? Hür, müstakil, muhtar!

Bizim çektiğimiz siyâset, döktüğümüz kandır. Ve döktüğümüz kan ise çektiğimiz siyasetten ziyadedir.

Ermeni cemâatinin alın yazısı sefaletten karardı, fakat hürriyetten parlayacaktır. Düşman bizi kırmaktan çekinmedi. İşte bugün de bizi bütün bütün mahvetmek emelindedir. Nizamı ve hakkı ve bi'l-cümle emval ve eşyayı ve i'tibarı ve her şeyi ayak altına aldı. Bizim karındaşlarımızı ve hemşirelerimizi ve karılarımızı ve evladımızı tahkir etti ve boğdu ve kırdı ve mahpus etti ve sürgün etti. İhtiyarları astı ve küçükleri ve büyükleri ve gençleri ve çocukları mahvetti. Evlerimizi yıktı ve yaktı ve harap etti. Köyleri ve şehirleri ve kasabaları bütün ateşe verdi. Velhasıl Ermeni namına haiz olanların kâffesini mahvetti. Ermeniler için mezar hazırlamaktadırlar. Vatandaşlar, işte hâlimiz budur. Bu andan kurtulmak yoktur, biz ayağa kalkmaz isek ve kararımızı ve hakkımızı kan dökmekle ve muharebe etmekle göstermeyecek olursak, asla kurtulamayız. Eğer susarsak yerlerimizde yine kalacak olursak, düşman bizi koyun gibi boğazlayacaktır.

Bizim bundan sonra onunla barışmamız mümkün olmayacağı gibi, barışmak dahi istemeyeceğiz. Bize ihtilalden başka tarık yoktur. Var kuvvetimizle ve ihtilal tarikiyle bizi boğan cehennem boyunduruğunu üstümüzden atalım.

Kilikya ermenileri,

Ayağa kalkın. Cemâ'atimizin cesur yiğitleri, Süveydiye dağlarından Zeytün dağlarına kadar bütün Kilikyadaki Ermenilerle yekvücut olarak ayağa kalkalım. Kavga edelim, vuralım, vurulalım, ölelim, öldürelim, Bizim hukûk-ı mukaddesemizin silahı ihtilal ve isyandır. İleri arş... Birikelim, cem' olalım. Hınçakya'nın kan renkli bayrağı altında toplanalım. O bayrak... Ermenileri ölümden kurtaracak ve yarın nail-i fütuhât edecektir... Ermenilere kanı pahası olarak parlayacaktır. Karındaşlar, hemşireler ileri gidelim. Her bir

Ermeni, kanının son katresine kadar muharebe etmeye kendi namus ve itibarına yemin etti. Vatan ve cemâatımızın aziz da'vası için kan dökmek lazımdır.

İleri birader ileri... ayağa kalkın, ya hürriyet yahud mevt..."²¹

Maraş'ta Ermenilerin Ayaklanması

Şehir merkezinde bulunan Ermeniler ile Türkler yıllardan beri barış içinde yaşıyorlardı. Fakat 1862 yılından itibaren Zeytûn ve Maraş'ta sık sık Ermeni olayları meydana gelmeye başladı. Türkler ve Ermeniler arasındaki gerilim gittikçe arttı. Nitekim 13 Ekim 1895 Pazar günü dış güçlerin tahrikiyle Maraş'ta çatışma çıktı. Ermeniler 18 Ekim 1895 Cuma gününü kanlı gün ilan ettiler. Bu tarihten itibaren şehirde çatışma bir ay devam etti. Silahlı çatışma esnasında şehirde bulunan Amerikan misyonerleri Maraş Kız Koleji ve İlahiyat Fakültesi'ndeki 290 öğrenciyi alarak sığınaklara götürdüler. İsyancılar üzerine giden askerler Ermenileri etkisiz hale getirdiler ve adı geçen kolej ile fakülteyi ateşe verdiler. İsyan bastırıldıktan sonra askerler, isyana katılan Ermeni liderlerini olaydan sorumlu tuttular²².

23 Ekim 1895 Çarşamba günü Ermeniler ile Türkler arasında çıkan bir tartışmada bir Türk bıçaklanarak öldürüldü. çarşıda meydana gelen diğer bir tartışmada Müslümanların yardım istemesi üzerine halk toplandı, bıçak ve sopayla kavga başladı. Aynı günün akşamı Karamanlı Mahallesi'nde bir karışıklık oldu ve Protestan Ermenilerin ileri gelenlerinden Karabet Aga Topalyan'ın cesedi bulundu. Arka arkaya meydana gelen bu olaylar şehirde güvenlik bakımından belirsizliğe neden oldu. Askerler, asayişi sağlamak için caydırıcı sert tedbirler alarak şüpheli bulunanları tutukladılar. Ermeniler yaptıklarından korkmaya başladılar. Hatta intikam alınacağı endişesiyle yolculuk yapamaz oldular.²³

21. Kilikya'nın Hınçakyan Fırkası Kaza İdaresi Heyetinin ilannamesi, Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 159-160.

22. Stanley E. Kerr, *The Lions Of Marash*, State University of New York Press, Albany 1973, s. 5.

23. *British Documents On Ottoman Armenians* (BDOA.), Volume (V.), IV, s. 636.

24 Ekim 1895 Perşembe günü saat 11.00 sularında komite üyesi olan ve kasaplık yapan Bobos Serkis ile Mehmet arasında dükkânda tartışma çıktı. Bunun üzerine derhal Ermeniler ile Katolik ve Protestan Hristiyanlar dükkânlarını kapayıp Müslüman halka saldırdılar. Aynı günün akşamı komite üyelerinden on bir Ermeni, Maraş'ın Karamanlı mahallesi sakinlerinden Hafız Mehmet Oğlu Ali'yi silah Yusufoglu İbrahim'i de kama ile öldürdüler²⁴.

Zeytûn'da olduğu gibi Maraş mutasarrıflığı da Ermeni tehdidi altındaydı. Maraş'ta oturan Ermeniler evlerinde silahlı bir şekilde toplanmışlar, Zeytûn'dan gelecek işareti bekliyorlardı. Zira bir miralay ve dört yüz asker Zeytûn kışlasında 26 Ekim 1895 Cumartesi'nden beri beş gündür on bin eşkıya tarafından kuşatma altında tutuluyordu. Çeşitli cephelerden gelen Ermeniler, Andırın ve Elbistan ilçelerine bağlı Müslüman köylerini yakıp yıkarak tahrip ediyordu.

27 Ekim'de görevli olarak Halep'ten Maraş'a gönderilen bir Ermeni asıllı sağlık memuru yolculuk esnasında olayların şiddetini müşahade etti. Köylerde bulunan müslüman halk, Maraş'ta meydana gelen olaylar nedeniyle şehir halkına yardım için toplu hale gelmeye başladılar²⁵.

Elbistan ve Maraş'ta bulunan 700 asker, Zeytûn kışlasında kuşatma altında bulunan askerleri kurtarmak için buraya gönderildi. Mutasarrıflıktan gönderilen 31 Ekim 1895 tarihli telgrafla, Maraş'ta bulunan kuvvetin isyanı bastırmaya kâfi gelmediği bildirildi. Yardım için Halep'ten sevk olunan asker Maraş'a ulaşmak üzere süratle yola çıktı. Yardım amacıyla gelen kuvvetler yetişinceye kadar acilen süvari ve piyade askere ihtiyaç vardı. Bu sebeple redif askeri kumandanına, asker temin etmesi, müdahale ile eşkıyanın bastırılıp cezalandırılması emredildi. Güvenlik ile ilgili alınan tedbirler mutasarrıflığa bildirilirken Sadrazam da aynı tarihte Seraskere gereğinin süratle yapılmasını emretti.²⁶

24. BDOA., V. IV, s. 381.

25. BDOA., V. IV, s. 636.

26. 19 Teşrinievvel 1331-31 Ekim 1895 Perşembe günlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 338/81.

Maraş Ermenileri, isyan çıkarmak amacıyla Maraş'ta bulunan 20 evi boşalttılar, içine silah ve mühimmat doldurdular; siper için taş ve tuğladan yapılmış duvarlardan mazgal delikleri açtılar.

Ermenilerin 13 Ekim'den beri çıkardıkları huzursuzluklar üzerine asayiş sağlamaya amacıyla 3 Kasım 1895 Pazar günü Maraş'ta örfi idare ilan edildi ve divan-ı harb-i örfi kuruldu. Böylece emniyet ve asayiş sağlanarak daha fazla kan dökülmesi önendi. Güvenlik yeniden sağlandıktan 5 gün sonra 8 Kasım 1895 tarihinde örfi idare kaldırıldı...²⁷

Dahiliye Nazırı ve Şuray-ı Devlet Reisinin 6 Kasım 1895 Çarşamba gün ve 1132 sayılı yazısı ile bakanlar kuruluna Halep valisinin azli teklif edildi. Bu tarihte Maraş, Halep eyaletine bağlı idi. Maraş ve Zeytûn'da meydana gelen Ermeni meselesinden dolayı Halep vilayetinin önemi olağanüstü bir şekilde arttı. Sabık sadrazam Kâmil Paşa daha önce Halep valiliğinde bulunarak bu bölge hakkında tecrübe kazanmıştı. Bu sebeple Halep valisi Hasan Paşa görevden alınarak yerine 6 Kasım 1895'de Kâmil Paşa vali ve vali yardımcılığına da Dersaadet'te bulunan Hasan Bey atandı. Kaybedecek zaman olmadığından aynı gün Kâmil Paşa İstanbul'dan Halep'e hareket etti.²⁸

Hükûmet tarafından alınan tedbirlere rağmen olaylar bir türlü önlenemiyordu. Nitekim isyana hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler, 16 Kasım 1895 Cumartesi akşamı saat altı sularında Akdere kilisesi civarında harekete geçtiler. Emerliyan Karabet ve arkadaşları "Zeytûnlular geldi! Daha ne duruyorsunuz?" diyerek bağırıyorlardı. Bunun arkasından iki el silah atarak halka hücum ettiler ve isyanı başlattılar. akşamla yatsı arasında alaca karanlıktan istifade ederek Müslüman halk ile askerlerin birbirini kırmaları planlanmıştı. Çok acı bir olay başlamak üzere iken, mutasarrıf tam zamanında buraya gelerek ikna edici konuşmalarıyla Müslüman halkı yatıştırdı ve muhtemel bir faciayı önledi. Daha sonra bu tahrik edici hareketin tahkikatı yaptırıldı.

27. BOA., Y.A.HUS. 329/2.

28. Bakanlar Kurulunun 25 Teşrinievvel 1311-6 Kasım 1895 - tarih ve 1132 sayılı kararı, BOA., Y.A.HUS. 339/18.

Ermeniler, 18 Kasım 1895 Pazartesi günü akşamı saat altı sularında belediye karakolu civarında bulunan Kamburoğlu Serkis'in evinde toplandılar, caddeden geçen Müslümanlar üzerine ateş açarak on iki yaşında bir çocuk ile bir adamı öldürdüler. Restebaiye Mahallesiinde Bayramyan Saçrek'in evinde toplanan Bayramyan Saçrek'in oğlu Agopciyan, Emerliyan Mıgırdıç, Emerliyan Mıgırdıç'ın kardeşleri, oğulları ve arkadaşları tarafından gelip geçenlere atılan kurşunlarla Kayabaşı Mahallesiinden Hacı Ağa öldü ve Solakoğlu Hüseyin'de ağır yaralandı. Bu arada Şekerdere, Künbet, Akdere, Kırklar Kiliseleri ve Ermeni liderlerinin evlerinden, devriye gezen jandarmaya ve yolda yürüyen Müslüman halk üzerine ansızın kurşun yağdırdı. Arkasından Ermeniler, Maraş'ta yaşayan halkı ve evlerini tamamen yakmak için, daha önce boşaltmış oldukları evlerini ateşe verdiler. Aynı anda şehrin çeşitli yerlerinde yangın çıktı. Atılan kurşunların etkisi ve yanmakta olan evlerin harareti ile Künbet ve Akdere kiliselerinde bulunan barut, mühimmat gibi yanıcı ve patlayıcı maddeler ateş aldı. Bir tarafda tüfek sesleri ve yağmur gibi yağın kurşunun etkisi, diğer yandan yangının etrafa yayılması ve kiliselerde bulunan barut gibi maddelerin tutuşarak patlaması, şehri bir anda yangın alanına dönüşmesine neden oldu.

Olaylar karşısında soğukkanlı ve kararlı davranan Maraş Kumandanı Ziya Paşa, diğer komutanlar, mülkî erkân, memurlar, askerler, polis ve jandarma isyanı bastırmak için bozguncuların üzerine gittiler. Gösterilen olağanüstü gayretler sonunda tulumba ve kaplarla taşınan su ile yangın söndürüldü. Büyük bir felaketin önü alınarak şehir tamamen yanmaktan kurtarıldı. Bu olayda 150 ev yandı. Ayrıca bir asker şehit bir asker yaralı, jandarmadan bir şehit üç yaralı, Müslüman halktan 27 şehit, 31 yaralı ve gayrimüslim tebaadan 98 ölü 83 yaralı zayıat verildi.

Yangın söndürüldükten sonra yapılan araştırmada mühimmat deposu olarak kullanılan Şekerdere kilisesinin yerinde bir demir top gülle ele geçirildi. Ayrıca Ermenilerin kasten yaptıkları kendi evlerinde, barut ve dinamit gibi yanıcı maddelerin nümuneleri bulundu.²⁹

29. Maraş komiserliğinden gönderilen 8 Teşrinisani 131 - 23 Kasım 1895 tarihli yazı, Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 126.

20 Kasım 1895'te Maraş'ta Ermeniler tarafından birçok Müslüman öldürülünce buna dayanamayan halk, katillere karşı ayaklandı³⁰. Önce askerler, Ermenileri teslim olmaya davet etti ise de buna evlerinden silahla ateş ederek cevap verdiler ve çok sayıda insanı suçsuz yere öldürdüler. Ermeniler, bin anda şehrin muhtelif yerlerinden ve dört mahallesinde yangın çıkararak Maraş'ı ateşe verdiler. Olaylar çok tehlikeli bir duruma geldi. Asayişli sağlamak için Ermeniler üzerine kuvvet gönderildi ve şehir bombalanmadan katiller etkisiz hale getirildi. Aynı gün öğleden sonra isyan bastırıldı ve Müslüman halk yatıştırıldı³¹. 20 Kasım'da Maraş'ta meydana gelen saldırı hareketlerinin aynısı Antep'te de meydana geldi. Ermeniler, Antep'te Müslümanların evlerine dinamit attılar, şahri çeşitli yerlerden ateşe verdiler ve suçsuz 200 Müslümanı şehit ettiler.³²

22 Kasım 1895'te Ermeniler, çeşitli yerlere, Müslümanları tehdit eden bildiriler astılar ve bu bildirileri bütün yandaşlarına dağıttılar.³³ Ermenilerin hareketlerini destekleyen Alman elçisi Count Hatz Feld, Maraş ve Zeytün'da isyan eden Ermenilere merhametle muamele yapılması konusunda girişimlerde bulunarak Türk askerinin barbarca davrandığını iddia etti³⁴. Şehirde bombalanan yerleri tetkik için Birleşik Devletler temsilcisinin geldiği şayiası yayıldı. Fakat hükümet yetkileri bu dedikodunun doğru olmadığını açıkladılar³⁵.

22 Kasım sabahı birkaç jandarmanın öldürülmesi ve evlerin ateşe verilmesiyle Maraş'ta karışıklık devam etti. Ziver Paşa ve Binbaşı Ali Bey güvenliği sağlamak amacıyla cadde ve sokaklara jandarma ve askeri devriye koydu, çeşitli semtlere bekçiler yerleştirdi. Şehrin dört bölgesinde başlayan yangın kontrol altına alındı ise de zaman zaman devam etti. Bu esnada ortalığı yatıştırmak

30. BDOA., V. IV, s. 524.

31. BDOA., V. IV, s. 547.

32. BDOA., V. IV, s. 548.

33. BDOA., V. IV, s. 584.

34. BDOA., V. IV, s. 573.

35. BDOA., V. IV, s. 574.

için Hristiyanların ruhani lideri Notabel, Ermenilerin güvenliğini garanti ederek Müslümanların alışveriş yapmaları için dükkânlarını açtırmaya çalıştı. Zira bu tarihte şehirde ticari yerlerin çoğu Ermenilerin elindeydi³⁶.

23 Kasım'da hayatları garanti edilen Ermenilere, silahlarını teslim etmeleri uyarısında bulunuldu. Eğer uyarılara uyulmazsa sonuçtan kendilerinin sorumlu olacağı hatırlatıldı³⁷. Hükûmeti tarafından isyanın bastırılacağına Ermeniler de inanıyorlardı. Buna rağmen silahlarını teslim etmek istemediler. Fakat yapılan uyarıdan çok korktular. Zira devam eden bu karışıklıkta Ermeniler veya Müslümanlar bir katliama maruz kalabilirlerdi.

Rahip Notabel'in nasihat ve tavsiyelerine rağmen korku içinde olan Ermeniler 24 Kasım'da dükkanlarını açmadılar³⁸. Aynı tarihte, Urfa, Antep ve Maraş bölgesinde Ermeniler lehine faaliyetlerde bulunan İngiliz konsolos vekili tutuklandı³⁹. Bu tarihte Halep'te 13, İskenderun'da 20, Antep'te 1, Maraş'ta 4, Antakya'da 2 olmak üzere toplam 40 İngiliz vatandaşı bulunuyordu. Ayrıca İngilizlerin himayesindeki 250 kişi de Halep'te oturuyordu. Yani toplam 290 kişi İngilizlerin koruması altındaydı. Konsolos vekili ve diğerlerinin tutuklanması çeşitli sıkıntılara sebep oldu. Zira bunun İngiltere'nin resmi işlerini görüyorlardı. İşte bu nedenle İngilizler tutuklamalardan memnun olmadılar⁴⁰.

Karanlık Dere Toplantısı

Hınçak Komitesi'nin Londra'daki genel merkezi, aften⁴¹ yararlanan Baron Agasi'yi⁴² Kilikya'ya gönderdi⁴³.

36. BDOA., V. IV, s. 573.

37. BDOA., V. IV, s. 582.

38. BDOA., V. IV, s. 582.

39. BDOA., V. IV, s. 633.

40. BDOA., V. IV, s. 634.

41. II. Abdulhamit, 23 Temmuz 1895 tarihinde Ermeniler hakkında genel af ilan etti.

42. Haçin kazasında doğmuş olan Agasi, Amerika'da ve İngiltere'de öğrenim gördü. 1890 Kumkapı olayına karıştı, daha sonra arkadaşlarıyla beraber Amerika'ya kaçtı. Komitacı arkadaşlarıyla birlikte 1893 yılında Kıbrıs'a gitti, oradan çok miktarda silah ve cep-

Zeytûn Ermenilerini silahlı bir şekilde teşkilatlandırın⁴⁴ Agasi ile Bartholomeos Vartabet ve arkadaşları 16 Eylül 1895 tarihinde Zeytûn ile Fırnız arasında bulunan Karanlık Dere denilen yerde bir toplantı yaptılar. Bu toplantıya 100 Ermeni komite üyesi katıldı. Toplantıda Papaz Vartabet Bartholomeos, Papaz Termardios ve Nazaret Yenidünya gibi Ermenilerin ruhani liderleri ile köy temsilcileri de bulundu. İki saat süren toplantıda Zeytûn'da yapılacak isyanın planı hazırlandı.

Plan gereği, her tarafta isyan başlatılacak, haberleşmeyi engellemek için telgraf telleri kesilecek, 4.000'i silahlı olmak üzere 6.000 Ermeni Zeytûn'daki kışla ve hükûmet binasına saldıracak, su-baylar ve askerler esir edilerek, silah ve mühimmat deposuna el konulacaktı⁴⁵.

İsyanın Başlaması

Zeytûn ve çevresinde meydana gelen olayların gittikçe büyümesi üzerine asker, 2 Ekim 1895 tarihinde kazaya 7 saat mesafede olan Ceyhan Nehri kenarında karargâh kurdu. Alınan bu askeri tedbirin amacı; muhtemel bir ayaklanmayı vaktinde önlemektir. Ancak İngilizler, alınan bu askeri tedbiri, Ermenilerin toptan öldürüleceği şeklinde yorumladılar ve Dışişleri Bakanlığına müracaat ederek Ermenilerin korunmasını istediler. Bunun yanısıra Ermeniler, teslim olmaları için hükûmetin hoşgörülü ve insancıl yaklaşımından da memnun olmadılar⁴⁶.

hane alarak Zeytûn'a gönderdi. Yelkenli bir gemi ile Antakya'nın Süveydiye köyüne girdi ve burayı karargah merkezi yaptı. Baron Ağasi, Melih, İbah ve Heraçyan adındaki arkadaşlarıyla Süveydiye köyünde yaşayan Ermenilerin tamamını Hınçak komitesine üye yaptı. Komiteye üye yaptığı arkadaşlarından Harputlu Tüfekçiyen Serkis'i Vahan müstear adıyla Haleb ve Antep'e göndererek buralardan 110 lira para toplattı. 1894 Mart ayı başında Maraş'a gelen Agasi, Zeytûn Ermenileriyle toplantılar yaptı ve bu bölgedeki Ermenileri silahlı bir şekilde teşkilatlandırdı.

43. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 146.

44. Erdal İter, "Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları, Ankara 1995, s. 145-146.

45. İter, a.g.e., s. 146.

46. BDOA., V. IV, s. 503.

Takviye birlikleri Zeytûn'a gelmeden önce burada bulunan 420 asker silahlarını bırakarak isyancılara teslim olmuş ve daha sonra bunlar Ermenilerce esir edilmişti⁴⁷. Bu durum üzerine Mutasarrıf, tedbir olarak 2500 askeri 4 Ekim 1895'te Maraş'tan Zeytûn'a gönderdi. Gönderilen asker sayısının daha fazla olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.⁴⁸

Baron Agasi, Melih, İbah ve Heraçya ile 1895 Ekim ayı sonlarında Zeytûn'a bağlı Alabaş köyüne giderek buradaki Ermenileri, Hınçakyan Komitesine üye yaptı, bunlara silah ve mühimmat dağıttı.

Baron Agasi'nin yaptığı faaliyetlerden haber alınır alınmaz gelişmeleri yerinde incelemek amacıyla Zeytûn'da bulunan Urfalı Mustafa ve Döngelili Süleyman adındaki jandarmalar tanınmaması için sivil kıyafetle Alabaş köyüne gönderildiler. Ancak Ermeni eşkıya, sivil kıyafetle gönderilen iki jandarmayı öldürdü⁴⁹.

Baron Ağasi yaptığı çeşitli toplantılarda; silah ve paranın komite tarafından verildiğini, ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının Mersin ve İskenderun limanına gelerek yardım edeceğini ve Halep'teki İngiliz konsolosuyla devamlı görüştüğünü söyledi⁵⁰.

Kısa zamanda Zeytûn, Fırnız, Geben, Alabaş civarına 15.000 Ermeni eşkıyası toplandı. Bunlara Antep, Urfa, Halep, İskenderun, Haçın, Kayseri ve Maraş gibi yerlerden silah ve para yardımı gönderildi.

Polis Ahmet Efendi, Hınçakyan Komitesinin postacılık hizmetinde bulunan ve Maraş'ın Şeyhadil Mahallesinde oturan Külüz oğlu Osep'i 22 Ekim 1895 Salı günü yakaladı. Komite üyeleri, Polis Ahmet Efendi'nin görevini yapmasından çok rahatsız oldular.

47. İngilizlerin yanlış ifadelerine göre Zeytûn'a 4. ve 5. Ordudan 20 tabur asker çağrılmış ve yardım amacıyla çağrılan askerlerin toplam sayısı 60.000 olmuştu.

48. BDOA., V. IV, s. 438.

49. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 146.

50. İlter, a.g.e., s. 146.

Bu sebeple komite üyesi olan Kör Nazur, Dillo'nun oğlu Artin, Arikban Armenak ile 10 Ermeni, Polis Ahmet Efendi'yi öldürmek üzere harekete geçtiler. Fakat Polis Ahmet Efendi'yi bulamayınca onun yerine rastladıkları Gömleksizoğlu Mehmet'i öldürdüler⁵¹.

İngilizler, II. Abdülhamit'in altı büyük devletin tavsiyesine ihtiyacı olduğunu ve isyancılara karşı koyan Kürtlerin hareketlerini önlemeye söz verdiğini iddia ettiler⁵². Yaptıkları katliam nedeniyle Ermenilere misilleme yapılmasından çok korkan İngilizler, Kürtlerin isyancılara karşı savunmaya yönelik eylemlerini valilikler vasıtasıyla önlemeye çalıştılar.

Ermenilerin saldırısından sonra hükûmetin olayları kısa zamanda önlemesi çok zordu. Verilen emirleri, komutanın hemen yerine getirmesi de mümkün değildi. Komutan, 19 Ekim 1895 günü askerinin isyancılar üzerine topla gitmesini emretmişti. Bu emir gereği isyancılar iki gün içinde teslim olmazlarsa, üzerlerine gidilecek ve silahları zorla alınacaktı.

Gelişen olaylar karşısında Ermenilerin İngilizler tarafından desteklendiğini çok iyi bilen Padişah, reformları uygulayacağı konusunda İngiltere'nin kamuoyuna açıklama yapmasını, yetkililerinin Patrikhane aracılığıyla Ermenilere sakin olmaları ve problem çıkarmamaları hakkında nasihat etmesini istedi.⁵³ Bunun üzerine İngiltere, Ermenilere bir talimat göndererek sakin olmalarını ve kendi başlarına hareket etmemelerini tavsiye etti.⁵⁴

Suçatı'nda bulunan 600 Ermeni eşkıyanın, Kumarlı köyündeki Müslüman halkı basması üzerine buraya gönderilen Jandarma Binbaşı Hacı Mehmet Efendi ile altı süvari 26 Ekim 1895 tarihinde şehit edildiler.⁵⁵ 25 Ekim Cuma günü Ermeniler, Müslümanlar Cuma namazında iken halka saldırdılar. Bu saldırıda Maraş, Zeytün, Bitlis Gümüşhane, Bayburt ve Harput'ta toplam 173 Müs-

51. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 147.

52. BDOA., V. IV, s. 585.

53. BDOA., V. IV, s. 528.

54. BDOA., V. IV, s. 529.

55. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 147.

lüman şehit edildi ve 179 Ermeni öldü. Aynı gün Zeytûn'da 2000 Ermeni eşkıyası toplandı ve 5 jandarma ile bir komutan şehit edildi.⁵⁶ Bu arada Maraş'ta bulunan Ermeni saldırganlar, 27 Ekim'de çevre köyleri tedhiş hareketleriyle rahatsız ettiler.⁵⁷

Ermeniler, 31 Ekim 1895'te Maraş ve Zeytûn arasındaki askerleri çember içine aldılar.⁵⁸ Eşkıyanın saldırısı karşısında asker harekete geçti ve karşılıklı çatışma oldu.⁵⁹ Aynı gün Andırın'da da çatışma oldu. İngilizler Andırın ve Zeytûn'da meydana gelen çatışmaları Ermeniler lehine bastırmak amacıyla İskenderiye'ye savaş gemilerinin gönderilmesini istediler.⁶⁰ İngilizlerin müdahalesiyle isyanın boyutları çok genişledi. Bunun üzerine Sadrazam katliama fırsat verilmeden gerekli tedbirlerin alınacağını ve ayaklanmanın bastırılacağını açıkladı. Sadrazam'ın ileriye yönelik muhtemel gelişmeleri dikkate alan açıklamalarından İngilizler memnun oldular. Ayrıca bu tahrik edici ortam içinde Patrik, Ermenilere sakin olmaları çağrısında bulundu⁶¹.

Fakat karşılıklı görüşmeler ve iyi niyete dayalı hareketler pek yararlı olmadı. 31 Ekim 1895 günü Ermeni eşkıyası tarafından Nendirli köyü basıldı. Bu baskın sonucu, köylülerin evleri yakıldı, eşya, mal ve hayvanları gasp edilerek halkı da toptan katledildi. 2 Kasım'da da Maraş'a bağlı Kürtül köyü basıldı ve bu köyde bulunan 57 ev yakıldı. Köylülerden Çapanoğlu Hasan ve Karabıçakoğlu Osman diri diri yakılarak öldürüldü. Aynı gün Çukurhisar köyünün Müslüman halkına hücum edilerek, bu köyden de 180 ev yakıldı; 150 erkek, 40 kadın ve 95 çocuk olmak üzere toplam 285 kişi katledildi.⁶² İsyân hareketini genişleten eşkıya, Baydemir ve Beşenli köylerine saldırdı, halkın evlerini yaktı ve mallarını gasp etti, kadın, çocuk ve yaşlı demeden toplu katliam yaptı.⁶³

56. BDOA., V. IV, s. 381.

57. BDOA., V. IV, s. 375.

58. BDOA., V. IV., s. 407.

59. BDOA., V. IV, s. 413.

60. BDOA., V. IV, s. 360.

61. BDOA., V. IV, s. 365.

62. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 147.

63. 18 Teşrinisani - 30 Kasım 1895 tarihli yazı, BOA., Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 132/90.

İngiltere'nin Halep konsolosu, 12 Kasım 1895 Salı günü Çerkez Merkez'i İngilizler adına casus olarak Maraş'a gönderdi.⁶⁴ Buradaki misyonerlerle birlikte elde ettiği bilgileri konsolosa iletmekle görevli olan Çerkez Mehmet, kendisine verilen gizli mektubu imha etmek zorunda kaldı. Çerkez casusun konsolosa verdiği bilgiye göre, Maraş'ta 4 tabur asker vardı. Bunlardan 3'ü Hamidiye Köprüsünde diğeri Ceyhan Nehrindeki ilk köprü'nün yakınında konuşlandırılmıştı. Zeytûn'a dört saat mesafede olan ikinci köprü ise 19 Ekim'de isyanın ilan edilmesiyle Ermeniler tarafından yıkılmıştı.

Andırın'da meydana gelen karışıklıkları önlemek için Ali Bey komutasındaki 4 tabur asker Andırın bölgesine yerleştirildi. Bir tabur, Maraş yakınındaki köylere, diğeri de acilen Maraş'a ulaşmak üzere harekete geçti. Çeşitli yerlere yerleştirilen askerlerin merkez karargâh komutası Çerkezlere verildi. Halep Kumandanı Ethem Paşa, Maraş Kumandanı Mustafa Remzi Paşa, hatta Sait ve Ziver Paşalar Çerkezdi.

Büyük bir Çerkez grubu ile Hamidiye askeri Maraş'a ulaştığında, İngiliz konsolosuna casusluk yapan Çerkez Mehmet de şehirdiydi. Çerkezler aktif hareket ederek Ermenilere saldırmak istediler ve bu amaçla şehrin her tarafına dağıldılar. Bunu önlemek için casus Çerkez Mehmet, Mutasarrıfla görüştü ve ona, Maraş'ta Çerkezlerin hizmetine ihtiyaç bulunmadığını, sessizce evlerine gitmelerinin daha uygun olacağını, Maraş'ın gereksiz şekilde karıştırılarak halkın tahrik edildiğini söyledi. Eğer Çerkezler evlerine gitmezlerse ayaklanmaya ve muhtemel acı olayların yaşanmasına sebep olabileceklerini belirtti. Casusun, mutasarrıfı ikna etmesi sonucu Çerkezlerin Ermenilere saldırması ve diğeri hizmetleri hükûmetçe önlenmiş oldu⁶⁵. Çerkez Mehmet daha sonra yaptıklarını

64. Çerkez Mehmet İngilizlerin güvendiği sadık bir ajandı. Yedi yıldan beri Hanry Dr. Bernhard tarafından tanınıyordu. Ayrıca daha önce Sir Charles Wilson ve Konsolos Richard ve Mr. Cameron'un hizmetinde bulunmuştu. Çerkez Mehmet İngilizler adına Antep ve Maraş'ta halk arasında sessizce ve sinsî sinsî gezerek önemli hizmetlerde bulundu. BDOA., V. IV, s. 643.

65. BDOA., V. IV, s. 642.

açıklayınca İngilizler namına çalışan diğer ajanlar da tesbit edildi. Böylece kimlerin basit çıkarlar uğruna, kimler adına casusluk yaptığı ortaya çıktı⁶⁶.

14 Kasım'da Maraş'ta meydana gelen karışıklıkta 40 Ermeni öldürüldü ve 300 Ermeni de yaralandı. Şehrin biraz dışında olan Karamanlı mahallesinde 20 Ermeni evi yağmalandı ve bunlardan 5'i yakıldı. Kiliseler ve dükkânlar açılmadı. Çevre köylerde halk, Hristiyanlara karşı harekete geçti. Ermenilerin yaptıkları katliamlar karşısında halk arasında kendini savunmak amacıyla adeta "gâvur" öldürme işi meşrulaştı. Savunmaya yönelik bu meşru karşı koymayı, İngilizler, "Müslümanlara Ermenileri öldürme izni verildi" şeklinde yorumladılar. Hatta öldürülmüş Ermenilere ait cesetlerin kırlara bırakıldığını ve intikam almak için silahlı Müslüman milislerin yolların kenarına sıra sıra dizildiğini iddia ettiler⁶⁷.

Ermeniler, 14 Kasım 1895 Perşembe günü saat 11'de Andırın'a saldırdırarak çocuk yaşlı demeden Müslüman halkı öldürdüler, evleri ve hükümet binasını yaktılar. Eşkuya tarafından Andırın'ın kuşatılmasıyla Maraş tam bir ateş çemberi içinde kaldı. Planlı bir şekilde ve kısa zamanda şehir ateş çemberi ile sarılınca halk paniğe kapıldı⁶⁸.

Kin ve intikam alma duygusu içinde olan Ermeniler 18 Kasım'da Maraş ve Andırın'da katliam yaptılar ve burada konuşlandırılan askerlerin çoğunu şehit ettiler. Aynı gün meydana gelen ayaklanmada Maraş'ta üç küçük kilise ile kalenin alt tarafında bulunan Ermenilerin oturduğu Şekerdere semti tamamen yakılarak yok edildi.

Andırın katliamından sağ kalan kadın ve çocuklar Maraş'a getirildiler⁶⁹. Mağdur olanlar yetkililerce himaye edildi ve bir kısmı da camilerde toplandı. Maraşlılar, Ermenilerce malları yağma edilerek

66. BDOA., V. IV, s. 643.

67. BDOA., V. IV, s. 636.

68. 18 Teşrinisani- 30 Kasım 1895 tarihli yazı, BOA., Y.MTV. 132/90.

69. BDOA., V. IV, s. 642.

mağdur hâle gelen Müslüman halkın yardımına koştular ve acil ihtiyaçlarını karşıladılar. Müslümanların cenaze hizmetlerini belediye yürüttü. Belediye aynı hizmeti Ermenilere de yaptı. Cenazeler içinde bulunan bir rahip ve birkaç Ermeni'yi de Müslüman cenazeleri gibi törenle defnettirdi. İngilizler, belediyenin yaptığı hizmeti ve Müslümanların maruz kaldığı katliamı görmezlikten gelerek Ermenileri savundular.

Beklenmedik gelişmeler karşısında Maraş'ın asayiş ve güvenliğini örüşmek üzere, vali başkanlığında askeri ve mülki erkân, ülema, memleketin ileri gelenleri, eşraf ve ruhani reisler 30 Kasım 1895 Cumartesi günü Halep'te bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda bölgenin asayiş ve güvenliği ile ilgili konular görüşüldü. Ayrıca ruhani reislerin Padişaha bağlılıkları tekrarlandı. Bunun yanı sıra eşkıyayı bastırmak için alınması gereken tedbirler belirlendi.

Zeytün'a Saldırı

Zeytün Kaymakamının evi 14 Ekim 1895 tarihinde kurşunlandı ve sürekli taciz edici hareketler yapıldı. Ermeni Hınçak Komitesi 19 Ekim 1895 tarihinde isyanı başlattığını ilan etti. 30 Ekim 1895'te Zeytün kışlası işgâl edildi⁷⁰. 1 Kasım'da da kale işgâl edildi ve garnizonda bulunan askerler iki topu bırakarak kaçmaya mecbur oldular. Toplanmış olan 8.000 Ermeni eşkıyası üzerine asker gönderildi⁷¹. Kışlada bulunan 300 asker katledildi ve birçok askerin ayaklarının derisi yüzüldü. 9 Kasım 1895 tarihinde Zeytün'da meydana gelen olay esnasında Ermeni cinayetlerinin yanı sıra kazanın güvenliğini sağlamakla görevli asker de görevini yapmadı ve silahlarını Ermeni eşkıyasına teslim etmek zorunda kaldı⁷². Bu gelişmeler nedeniyle Zeytün kazasında güvenlik tamamen ortadan kalktı.

70. Hocaoğlu Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İst. 1976, s. 306.

71. BDOA., V. IV, s. 441.

72. Makam-ı Seraskeriyenin 10 Şubat 131-22 Şubat 1895 tarih ve 141 sayılı yazısı, BOA., Y.MTV. 113/52.

11 Kasım 1895'te Zeytûn kumandanı eşkıyaya teslim olmalarını önerdi; fakat kabul edilmedi.⁷³ Aynı gün eşkıya tarafından Maraş ile Zeytûn arasında bulunan Cihat Köprüsü yıkıldı ve böylece kazaya gidecek olan askerın ulaşımı engellenmiş oldu. 12 Kasım 1895'te Zeytûn ile haberleşmeyi sağlayan telgraf telleri kesildi ve aynı gün Kürtül köyü basıldı, köyde 7 ev yakıldı. Çapanoğlu Hüsnü yakılarak öldürüldü. Kara Bıcanoğlu Osman yaralandı. 14 Kasım Perşembe günü saat 11'de 700 silahlı ve buna ilaveten 100 de katırlı, asker elbiseli ve martın tüfekli yardım birliğinden oluşan toplam 800 Zeytûn ve Alabaşı Ermeni eşkıyası Andırın'a saldırdı. Eşkıya, hükûmet binasını yaktı, Müslümanları katletti, mal ve eşyalarını gasp etti, memurları ve birçok halkı esir alarak Zeytûn'a getirdi.

12 Kasım'da Andırın'a saldıran eşkıya şehri ateşe verdi. Ermenilerin saldırısı karşısında Maraş'ın kuzeybatısında bulunan köylerde bulunan halk eşkıyaya misillemede bulundu. Yaptıklarının aynısıyla karşılık gören binlerce Ermeni panik içinde kaldı, korku ve endişeyle sokaklara ve evlere sığındı.⁷⁴ Andırına saldıran 800 Ermeni eşkıyası 14 Kasım 1895 Perşembe günü Geben köyünü bastı, burada 5 ev yaktı ve birçok Müslümanı da katletti. 15 Kasım Cuma günü ise 2.500 eşkıya Göksun'a hücum etti. Ancak buradan yardım için Zeytûn'a doğru ilerleyen asker tarafından eşkıyanın Göksun'a saldırısı etkisiz hale getirildi ve Ermenilerin herhangi bir saldırıda bulunmalarına fırsat verilmedi⁷⁵. 16 Kasım'da Çukurhisar'da eşkıya 8 kişiyi öldürdü ve 15 kişiyi yaraladı. Bunun üzerine asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla buraya asker gönderildi⁷⁶. Aynı gün Andırın isyancılar tarafından yakıldı. Andırın ve Zeytûn arasındaki bölgede katliam şeklinde olaylar devam ediyordu. Gelişen isyan karşısında cesaretini kaybetmeyen askeri yetkililer, iki hafta içinde Zeytûn problemini çözmek için hemen harekete geçerek buraya asker yerleştirdiler⁷⁷.

73. BDOA., V. IV, s. 477.

74. BDOA., V. IV, s. 636.

75. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 100, 107, 109, 147, 148.

76. BDOA., V. IV, s. 567.

77. BDOA., V. IV, s. 511.

İngilizler, isyan hareketinin zayıflaması karşısında 17 Kasım'da teslim olan Zeytûnlulara askeri ve sivil yetkililerce iyi muamele yapılmasını istediler⁷⁸. Ermenilerin teslim olmaya zorlanmasından endişe eden İngilizler, herhangi bir yanlışlığın olmaması konusuna son derece dikkat ettiler⁷⁹. Ermeni asilere hoşgörü ve merhametle muamele yapılmasını önerdiler ve bu öneriye uyulması sonucunda Avrupalı devletlerin memnun olacağını bildirdiler. İngilizlere göre merhametle muamele yapılırsa, bu uygulama sonucunda Türklerin suçsuz olduğu ve katliamı yapanların Ermeniler olduğu ispatlanmış olacaktır⁸⁰.

İngilizler, 20 Kasım 1895'te beş kişilik bir komisyonun Zeytûn'a gönderilip isyancıların ikna edilmesi ile kan dökülmesinin önleneyeceği ve Zeytûn'u kuşatan askerin geri çekileceği görüşünü açıkladılar⁸¹. Bu görüşü kapsayan Lord Salisbury'nın mesajı, Sadrazam'a ve Padişah'a iletildi. Padişah cevabında, Ermenilere merhamet ve hoşgörü ile muamele yapıldığını, ancak şu andaki isyanda olduğu gibi her zaman saldırıda bulduklarını, barış için komutana müracaat etmeleri gerektiğini bildirdi. Ayrıca askere karşı direnmeyenler için bütün valilere merhametle muamele yapmaları emrinin gönderildiğini, teslim olmadıkları takdirde iki gün içinde üzerlerine gidileceğini, silahları alındıktan sonra cezalandırılacaklarını, daha önce kabul etmiş oldukları reformların uygulanacağını belirterek, Patrikhane yoluyla Ermenilere nasihat edilmesini istedi. Bu cevap karşısında Salisbury, Padişah'a reformların uygulanacağı konusunda güvenmediğini, fakat iyi niyetine saygılı olduğunu ifade etti⁸².

20 Kasım 1895'te Zeytûn'da da Ermeniler birçok Müslüman köyünü kuşaratak ateşe verdiler. Burda da isyancılar gasp ve katliam yapmaya başladılar. Olayların daha fazla genişlemesini önlemek amacıyla acilen Zeytûn'a asker gönderildi ve Ermenilere karşı gerekli caydırıcı tedbirler alındı.

78. BDOA., V. IV, s. 518.

79. BDOA., V. IV, s. 524.

80. BDOA., V. IV, s. 525.

81. BDOA., V. IV, s. 540-541.

82. BDOA., V. IV, s. 570-571.

Savunmasız kalan Müslümanlar, Ermenilerin katliamını önleyeceğine inandıkları Türk kuvvetlerinin Zeytûn'a gelmesinden çok memnun oldular⁸³.

Zeytûn olayları üzerine Ermenilerin İstanbul'da harekete geçeceği haberi alınınca derhal önleyici tedbirler alınmaya başlandı ve Patriğin Ermenilere giderek nasihat etmesi istendi. Bunun üzerine Patrikhane yetkililerinden biri Ermenilere giderek nasihatatta bulundu ve böylece huzursuzluk önlendi⁸⁴.

Ermeniler, 27 Kasım'da Zeytûn'da yine katliam yaptılar. Yapılan zulme karşı yetersiz kalan güvenlik güçlerinin yanısıra halk da kendisini savunmak amacıyla hazırlıklarını tamamlamaya başladı⁸⁵. Tedhiş eylemini sürdüren eşkıya, 4 Aralık 1895 tarihinde Maraş'a altı saatlik mesafede bulunan Demerek ve Sarılar köyünü bastı ve 40 evi yaktı.⁸⁶ Ermenilerin katliamı üzerine asker harekete geçti. Aynı gün Halep İngiliz konsolosu Maraş kumandanına telgraf çekerek askerinin geri çekilmesini istedi. Hariciye Nazırlığı Zeytûn'da tutuklu bulunan Türklerin Ermenilerce öldürüldüğünü bildirirken diğer yandan İngiiz temsilcisi Mr. Barnham da, 7 tutuklu Türkün Ermenilerce öldürüldüğünü itiraf etti. Bu açık itirafa rağmen İngilizler bir türlü askeri harekâtın yapılmasını, Ermenilerin katliam yaparak Türkleri öldürdüklerini ve komisyon tarafından alınmış ortak kararları kabul etmek istemediler⁸⁷.

10 Aralık 1895'te Maraş ve Kayseri'de bulunan Müslümanlar Ermenilerin zulüm ve katliamı karşısında harekete geçtiler. Diğer yandan Maraş'ta şehir merkezine toplanan halk kendilerinin güvenliğini sağlayamayan kumandanı eleştirdi. İngilizler ise, bu hareketi⁸⁸ kumandanın hazır olan askere Ermenileri katletmeler için emir verdi, şeklinde yorumladı.

83. BDOA., V. IV, s. 584.

84. BDOA., V. IV, s. 583.

85. BDOA., V. IV, s. 636.

86. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 100, 107, 109, 147, 148.

87. BDOA., V. IV, s. 615.

88. BDOA., V. IV, s. 676.

Ruslar, 17 Aralık'ta reformun uygulanmasıyla Zeytûn'da Ermeni probleminin çözüleceğini belirttiler. Fakat on yıl önce reformun uygulanmasıyla ilgili talimat Anadolu'ya gönderilmişti. Aslında Ruslar bu yaklaşımlarıyla Zeytûn'da Ermenilere destek verdiklerini açıkça ifade ediyorlardı.⁸⁹

Bir ay boyunca Ermeni eşkıyası Zeytûn ve civarında yaşayan Müslüman halkın evlerini yaktı, mal ve eşyalarını gasp etti, insanları öldürdü ve bir kısmını esir aldı. Ermeni eşkıyasının yaptığı bu cinayetlerin zamanında durdurulamaması ve alınacak tedbirlerde ihmalkâr davranılması onların daha da şımarmasına neden oldu.⁹⁰

14 Ekim 1895'te kaymakamlığın basılması, 19 Ekimde isyanın ilan edilmesi ve 28 Kasım'da askerinin Hamidiye Köprüsü'nün bulunduğu yere sevk olunması arasında uzun zaman geçti. İsyanın iletinle burada yeteri kadar kuvvetin gönderilmesi arasında bu kadar zamanın geçirilmesinin sebeplerini açıklamak mümkün değildi. İsyanın bastırılmasında ihmalkâr davranıldığından hiç şüphe yoktu. Zeytûn isyanının bastırılmasında görülen ihmal üzerine Bâbüâlî, Halep Valisi Kâmil Paşa'ya şu talimatı gönderdi:

"Zeytûn'da çıkan karışıklıklar genişleyerek oradaki askerler esir olmuşlardır. Maraş'ta bazı karışıklıklar çıkmış olduğundan vilayetin durumu nazikleşmiştir. Vilayet merkezine vardığınızda ilk önce karışıklıkların önünün alınması ve asayişin sağlanmasına dikkat ve ihtimam olunacaktır.

Asîlerin tenkili için Redif efrâdı toplanılarak askeri birliklerin kuvvetlendirilmesi kararlaştırılmış olduğundan adı geçen efrâd vakit kaybedilmeden toplattırılıp askerî birliklere gönderilmesiyle Zeytûn yönüne sevk olunmak üzere paşa ile görüşülerek askerî araç ve gereçlerin hazırlanmasına dikkat edilecektir.

Bu gibi olayların patlak verme sebeplerinin ortadan kaldırılmasına çalışıldığı durumlarda, ayaklanmanın genişleyerek

89. BDOA., V. IV, s. 665.

90. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 100, 107, 109, 147, 148.

diğer yerlere sıçrama ihtimali bulunduğundan, gerekli tedbirlerin süratle alınarak isyanın bastırılmasına çalışılacaktır.

Alınacak tedbirler ve yürütülecek işlerle mahalli durumdan, zaman zaman Bâbiâli'ye bilgi verilecektir."

Zeytûn'da Ermeni eşkıyasının yaptığı mezalim, 18 Aralık 1895 Çarşamba günü İstanbul'daki bütün yabancı devlet elçilerine bildirildi ve haber olarak dünya kamuoyuna duyurulması için yabancı gazetelere gönderildi.⁹¹ Aynı gün asker isyancıları Zeytûn'da kuşattı. Ermenilerin ikna ile teslim olacakları ümit edildiğinden tarraz emri geciktirildi. Kuşatma altında bile iyi muamele gören Ermeniler, ellerinde bulunan Müslüman kadın ve çocuklara işkence yaptılar, Müslüman tutukluları kılıçtan geçirdiler. Kaza dışında bulunan eşkıya ise Müslüman köylerine yağmaladı ve yaktı.⁹²

19 Aralık'ta kuşatma devam ederken Ermeniler Müslüman kadın ve çocukları öldürmekle suçlandılar. Buna karşı İngilizler Kürtlerin Ermenileri katlettiği iddiasında bulundular. Katliam yapan Kürtlerin cezalandırılmadığını ve sudan bahanelerle Ermenilerin tutuklandığını belirttiler.⁹³

Maraş'ta Ermeni liderlerden Papaz Dergovanet, Ermenilere ait planları içeren evrakla birlikte 19 Aralık 1895 tarihinde yakalandı. Yapılan soruşturmada Papaz Dergovanet, isyan hareketlerine Ermeni Patriği ve Maraş'ın Katolik murahhasının iştirak ettiğini, Ermenilerin İngiltere'nin askeri yardım vaadından cesaret bulduklarını itiraf etti. Bu arada Zeytûn eşkıya reisi, eşkıyanın uygulayacağı planla ilgili evrakı tasdik ve gerçeği itiraf etmediğinden araştırmaya devam edildi.

İsyana katılmak üzere Zeytûn'a gelen ve işlediği cinayetler sebebiyle beş arkadaşı ile firar eden Toros, Antep'te yakalandı. Toros, sorgulanması esnasında Zeytûn'da İngiliz kumandanıyla birlikte

91. 8 Kânunuevvel 311- 18 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 343/7.

92. BDOA., V. IV, s. 658.

93. BDOA., V. IV, s. 660.

500 kadar silahlı İngiliz ve 10.000 silahlı Ermeni bulunduğunu, bunların geceleri Kayseri ve diğer yerlerden Zeytûn'a geldiklerini, kendilerinin buldukları yerlerde Ermenilerin tamamen martın marka silah taşıdıklarını ve isyanda bu silahları kullandıklarını söyledi. Soruşturmada sonra gözaltına alınan Toros, yargılamak için Halep'e sevk edildi.⁹⁴ Ayrıca soruşturma sonucunda elde edilen bilgiler gizlice Maraş'a gönderildi.

Daha fazla kan dökülmesine meydan vermemek için 21 Aralık'ta Zeytûn'da Ermenilere silahlarını ve isyanı çıkaran elebaşılarını teslim etmeleri önerildi. Bu tarihte suçsuz yere öldürülen Müslümanları görmezlikten gelen Sir P. Gurrie, Bâbîâlî'ya giderek kuşatma altında bulunan Ermenilerin kurtarılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁹⁵

Maraş ve Antep'te tutuklanan iki Ermeni'nin Zeytûn isyanı hakkında verdiği ifadeleri sonucunda bazı konular açıklık kazandı. Bunun üzerine Bâbîâlî, 21 Aralık 1895'te isyana katılanlar hakkında gereğinin yapılması hususunda Serasker ve Hariciye Nezaretine bir yazı gönderdi.⁹⁶

23 Aralık'ta Gregoryan ve Katolik Ermenileri, elçilere müracaat ederek Bâbîâlî ile kendileri arasında aracı olmalarını istediler. Aynı gün toplanan elçiler, Ermenilerin isteklerini tartışarak bir konsolosun Halep'e gönderilmesini ve Zeytûnlu Ermeniler ile Bâbîâlî arasında aracı olmasını kabul ettiler.⁹⁷

Ermenilerin 20 Aralık'ta ellerindeki Türk esirleri katletmeleri üzerine askerler, 23 Aralık'ta Zeytûn'u bombaladı; kaleyi yakarak kullanılmaz hâle getirdi ve şehri kontrol altına aldı. Muhasara esnasında kaleden kaçan eşkiya mahkumların bulunduğu hapis haneye giderek kapıları açtı. Bu karışıklıkta Ermeniler hiç tanımadıkları masum insanları öldürdüler. Olayları önlemek isteyen 10 asker ve 1

94. 7 Kânunuevvel 311- 19 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 342/29.

95. BDOA., V. IV, s. 664.

96. 9 Kanunuevvel 311- 21 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 342/29.

97. BDOA., V. IV, s. 664.

memur şehit edildi ve 10 asker de ağır şekilde yaralandı. Zeytûn'da bu acı olaylar devam ederken Maraş'ta güvenlik sağlanmıştı. Bir yandan Ermenilerin yaptıkları katliamlardan aşırı derecede rahatsız olan Kürtler ve Çerkezler yollara çıkıp misilleme ile intikam alma fırsatı kolladılar. Diğer yandan askerler bunlara fırsat vermeden güvenliği sağlamaya çalıştılar.⁹⁸ Zeytûn'da kontrolü ele geçiren komutan, şehri devamlı muhasara altında tutmak amacıyla iki kilometre uzakta olan yüksek bir tepeye çekildi ve buraya 500 askeri konuşlandırdı.⁹⁹

23 Aralık 1895 Pazartesi günü Zeytûn kışlasına yapılan hücumda Maraş taburundan bir yüzbaşı ve onbeş asker şehit edildi ve otuzbir asker yaralandı. Çatışma esnasında meydana bulunan eşkıyanın ölü sayısı yirmi yedi idi. Kışla ateşe verilmeden evvel eşkıya ölü ve yaralılarını sürüklenerek kazaya götürdüğünden bunların sayısı tam olarak tesbit edilemedi.¹⁰⁰

23 Aralık 1895 Pazartesi günü kışla üzerine hücum edildi. Kışlanın önünde bulunan cami ve evler ile hamam, asker tarafından kontrol altına alındı. Asker buraya yerleştikten sonra bunların üzerine kışlada bulunan eşkıya tarafından gece saat ona kadar top ve şiddetli tüfek atışında bulunuldu. Asker de karşılık verdi. Eşkıyanın şiddetli silah atışından kışlayı ısrarla savundukları ve dolayısıyla burayı terk etmeyecekleri anlaşıldı. Bunun üzerine mecburi olarak kışla yakıtıldı. Kışlanın yakılması esnasında buraya sığınan Ermeniler önceden açtıkları gizli menfez ve tünel yoluyla Zeytûn'un içine firar ettiler. Yangın esnasında askerden ve Ermeni eşkıyadan yaralanan veya ölen olmadı. Kışlanın ahşap olan kısmı tamamen yandı ve duvarları kullanılmaz hâle geldi.

Eşkıyanın elinde bulunan kolağası ile 40 asker ve 50 sivil halkın akibetinin ne olduğu bilinmiyordu. Araştırma sonunda bu asker ve halkın bir Ermeninin evinde esir tutulduğu, tamamının 20 Aralık 1895 Cuma günü şehit edildiği tesbit edildi. Eşkıyanın eline geçen

98. BDOA., V. IV, s. 668-669.

99. BDOA., V. IV, s. 673.

100. Mustafa Remzi Paşa'nın 24 Aralık 1895 tarihli telgrafı, BOA., Y.MTV. 133/57.

ve esir tutulan asker ile sivil halkın şehit edildiği haberi 24 Aralık 1895 Salı günü Bâbıâlf'ye bildirildi.

Esir alınan askerlerden üçü fırsattan istifade ederek tavan arasında saklanmış, açlık ve susuzluktan takatları kesilmişti. Katliamdan 4 gün sonra kaçarak kurtulan askerler, 24 Aralık 1895 Salı günü Miralay Ali Bey'e ulaştılar.¹⁰¹

Zeytün Ermeni eşkıyası, Müslüman köylerini basarak mal, can, ırz ve namuslarını ayaklar altına aldı, halkı iple birbirine bağlayarak kurşuna dizdi, hamile kadınların karınlarını yarıp çocuklarını çıkardı, kadınların göğsünü kesti ve "al sana turunç" diyerek memelerini kocalarına verdi, kestikleri memeleri zorla çocuklarının ağzına soktu, süt emen çocukları havaya attı ve düşerken altlarına kılıç, kama, haçer gibi kesici ve delici aletler tutarak öldürdü.¹⁰²

Kışlanın yakılmasından önce eşkıyaya itaat etmeleri teklif edilmesine rağmen onlar karşı koymakta inat ettiler. Yakılmadan önce ve yakılması esnasında askere karşı silah kullanacakları ve kaçarken dahi şiddetli muhalefette bulunacakları kesindi. 24 Aralık 1895 Salı günü Mustafa Remzi Paşa'ya hitaben yazılan telgrafla, eşkıyanın nasıl karşılık verdikleri ve ne tarafa firar ettikleri, eşkıyadan öldürülenlerin ve yaralıların sayısı ve kışlanın şimdiki durumu, Zeytün'da yaşlı, kadın ve çocukların nerede olduğu, bugünkü askeri harekât hakkında bilgi istendi. Mustafa Remzi Paşa aynı gün verdiği cevabî şifreli telgrafta, yaşlı, kadın ve çocukların Zeytün'dan çıkarıldıklarını, askeri harekâtın devam ettiğini Seraskerliğe bildirdi.

Serasker, Zeytün isyanıyla ilgili Ferik Mustafa Remzi Paşa'ya yazılan telgrafların suretlerini 24 aralık 1895'te Padişaha arz etti.

24 Aralık 1895 Salı günü Asker, kışla yoluna ulaştı ve biraz ileride uygun bir yere mevzilenerek Zeytün'u akşama kadar top ve tüfek atışına tuttu. Eşkıyadan bir kısmı kasabadaki Tekke ma-

101. BOA., Y. YMV. 133/57.

102. Hocaoğlu, a.g.e., s. 310.

nastırına, bir kısmı evlere ve kiliselere sığındı. Zira Ermeniler, evlerini, kiliselerini ve manastırlarını savunmak ve savaşta kullanmak amacıyla müstahkem mevki haline getirmişlerdi. Eşkîya, sığındıkları yerlerden Türk askerlerine ateş ederek şiddetle karşılık verdiler. Askerler kasabaya 600 metre yaklaşarak Ermenileri sıkıştırdılar. Eşkîya her türlü tehlikeyi göze alarak inatla mukavemet gösterdi. Bunun üzerine 25 Aralık 1895'te eşkıyaya silahlarını bırakarak teslim olmaları çağrısı yapıldı.

Göksun'a firar ederken yolda yakalanan ve Zeytûn isyanına katılan bir Ermeni, ailesiyle beraber 25 Aralık Çarşamba gecesi Meralay Ali Bey'e götürüldü. Sorgulaması yapılan Ermeni aşırı derecede korkmuştu. Bu sebeple sorgulama sonucunda tatmin edici cevap alınamadı.¹⁰³

Zeytûn'da Ermeni ayaklanması nedeniyle Müslümanların can, mal, ırz ve namusları eşkıyanın ayakları altında kalmıştı. Buradaki memurların görevlerini ihmal etmelerine II. Abdülhamit çok üzüldü. Muhasara altında tutulan Zeytûn Ermenilerini kuvvet kullanılarak bastırmak mümkündü. Bu sebeple II. Abdülhamit sorunun bir an önce çözülmesini istiyordu.¹⁰⁴ Avrupalıların araya girerek Ermeni asileri kanununun şiddetli cezasından kurtaracaklarını düşünen Sultan, 25 Aralık 1895 tarihinde bir emir gönderdi. Sultan'ın emrinde askerin toplanması, eşkıyanın cezalandırılması, isyana bir an önce son verilmesi, işin sürüncemeye bırakılmaması istendi. Eğer isyanı bastırma hareketi sürüncemede bırakılırsa yabancı devletlerin müdahale edeceği ve bunun sonucu olarak hükümet ile eşkıya arasına elçilerin gireceği belirtildi.¹⁰⁵ Çünkü zaman uzadıkça yabancıların araya girmesine fırsat verilmiş olacaktı. Nitekim aradan fazla bir zaman geçmeden yabancı devlet elçileri, Zeytûn'da isyan eden Ermenilerle Bâbîâlî arasına girerek işe müdahalede bulundular.¹⁰⁶ Yani Zeytûn Ermenilerini bahane ederek devletin iç işlerine karıştılar.

103. Zeytûn Kumandanı Mustafa Remzi Paşa'nın 12 Kanunuevvel 1311-24 Aralık 1895 tarihli telgrafi, BOA, Y.MTV. 133/57.

104. İter, a.g.e., s. 150.

105. Hocaoğlu, a.g.e., s. 306-307.

106. 7 Kânunuevvel 311- 19 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 342/29.

Zeytûn'un kuşatılmasından ciddi bir şekilde rahatsız olan İngilizler, 26 Aralık'ta Bâbiâlî'ye giderek harekâtın yavaşlatılmasını istediler. Bu istek üzerine Bâbiâlî, komutana kuşatmanın yavaşlatılması konusunda talimat gönderdi. Diğer taraftan aynı gün iki defa üst üste gönderilen telgrafla binlerce Ermeninin kuşatıldığı, halkın çukur bir vadi içine toplatıldığı ve Ermenilerin toptan öldürülmesinden korkulduğu bildirildi.¹⁰⁷ Aynı elçiler 28 Aralık'ta toplanarak Halep konsoloslarının Bâbiâlî ile Ermeniler arasında aracı olmasını teklif ettiler ve ayrıca önerileri kabul edilirse Ermenileri anlaşma yapmaya zorlayacaklarını belirttiler.¹⁰⁸

Sadrazam, Zeytûn Ermenilerinin Türk askerini öldürdüğünü, tutuklu asileri serbest bıraktığını, Türk köylerinde ve çevrede hunharca katliamlar yaptığını Patrikhaneye, Avusturya, Rusya ve İngiltere elçilerine resmen bildirdi ise de bunlar kabul etmediler. Adı geçen devletlerin elçileri hep bir ağızdan Ermenilerin kuşatıldığını, kendilerini savunmak için böyle yapmak zorunda kaldıklarını ifade ederek Zeytûn Ermenilerini haklı ve masum, Müslümanları ise haksız ve barbar göstermeye çalıştılar. Hatta Ermenilerin hayatlarının garanti edilmesini istediler.¹⁰⁹

İngilizler, 29 Aralık'ta elçilerin önerisinin Padişah tarafından kabul edilemeyeceği durumunu dikkate alarak, büyük devletlerin Sultanı zorlamasını ve isyan sırasında olaya karışan sanıkların adlarının açıklanmayacağını düşünerek bunların bildirilmesini istediler.¹¹⁰

Eşkıyanın bastırılması uzadı. 29 Aralık 1895 tarihinde Zeytûn kazası hükûmet konağına ve Tekke Manastırına beyaz-yeşil-kırmızı renkli Ermeni bayrağı çekildi ve dikilen bu Ermeni bayrağını mevzilerinde siper almış olan eşkıya korudu.¹¹¹

107. BDOA., V. IV, s. 669.

108. BDOA., V. IV, s. 675.

109. BDOA., V. IV, s. 670.

110. BDOA., V. IV, s. 676-677.

111. 18 Kânunuevvel 311-30 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 344/127.

Mustafa Remzi Paşa'nın Müdahalesi

Maraş'ta Durum

Zeytûn'a yakın olması nedeniyle Ermeniler Maraş'ta birçok katliam yaptılar. 1895 isyanını bastırmak amacıyla Mustafa Remzi Paşa, Maraş'a gelmeden önce şu olaylar meydana geldi:

1. Ermeniler 17-18 Ekim 1895 tarihlerinde alelacele bağlarını bırakarak şehre geldiler. Ermenilerin aceleyle bağlarından Maraş'a gelmeler yeni bir olayın çıkacağına işaretti.

2. 23 Ekim 1895 Çarşamba günü Ermeniler ile Türkler arasında tartışma çıktı ve bir Türk bıçaklanarak öldürüldü.¹¹²

3. 24 Ekim 1895 Perşembe gecesi şehirde 12 Ermeni komitacı tarafından bir Müslüman katledildi.

4. 26 Ekim 1895 Cuma günü saat 10'da bir Müslüman ile bir Ermeni arasında çıkan tartışmada Ermeni "Yangın var!" diye bağırdı. Bunun üzerine bütün Ermeniler dükkânlarını kapatarak kilise ve evlerine saklandılar. Aynı gün Karamanlı mahallesinde bir Müslüman katledildi. Ayrıca Kümbet'te devriye gezen asker üzerine ateş açıldı. Ermenilerin amacı, Cuma namazında iken Müslümanları öldürmek ve akşamleyin de şehre gelecek olan silahlı Zeytûn eşkıyasının yardımıyla Maraş halkını toptan katletmekti. Ancak meydana gelen tartışma, planın vaktinden önce ortaya çıkmasına sebep oldu.

5. 28 Ekim Pazar günü Ermeniler, Müslümanların evlerine yine silah attılar, ancak Müslüman halk kendini sopa ve taşlarla savundu.

6. 30 Ekim Pazar günü Zeytûn kışlası işgâl edildi. Kışla silah ve cephaneyle birlikte Ermenilerin eline geçti.

Bu durum Maraş ve Zeytûn halkının Ermeni eşkıyası karşısında ne kadar ciddi bir tehlike içinde bulunduğunu yeterince ortaya koyuyordu.¹¹³

112. BDOA., V. IV, s. 636.

113. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 119.

Zeytûn'da Durum

Zeytûn, Halep'e 56, Maraş'a 12 saatlik mesafede bulunuyordu. İçinden derin bir dere geçen, aşağı ve yukarı Zeytûn olmak üzere ikiye ayrılan, dağlık ve sarp arazide bulunan bu kazada 9.000 ermeni yaşıyordu. Kazanın çevresinde Kürt ve Ermeni köyleri vardı. Mesela Alabaşı Köyü tamamen Kürt idi.

Maraş ve Zeytûn arasında gidip gelen memur ve askerin öldürülmesinden dolayı Ermeniler ile Türkler arasında düşmanlık başlamıştı. Zeytûn halkının savaştı olmaları, silah imal etmesi, bağımsızlık mücadelesi vermesi sebebiyle kaza kötü bir şöhrete sahipti. Devamlı problemlerin olması nedeniyle kazada binbaşı komutasında 400 askerli bir garnizon ile savunma amaçlı iki top bulunuyordu.

Son zamanlarda Anadolu'da vergilerin toplanması konusunda eşit muamele yapılmaya başlanmıştı. Bu uygulamalardan Ermeniler aşırı derecede rahatsız oldular. İngilizler her ne kadar fakir Ermenilerden aşırı vergi alındığını iddia etseler de, ticaretle uğraşmaları sebebiyle ekonomik seviyesi en iyi olan yine Ermenilerdi. Ancak Ermeniler vergi vermeye alışmamışlardı. Ermenilerin aşırı vergi ödediği bahanesiyle Aghasse ve Hınçak Cemiyeti üyeleri onları isyana tahrik ve teşvik ediyordu.

15 Ekim 1895'de bir grup Ermeni eşkıyası Alabaş Köyü'ne saldırdı. Altı saat süren saldırıda iki taraf da ağır kayıplar verdi. Eşkıyanın şiddetli saldırısı karşısında gerekli tedbirleri alamayan asker geri çekilmek zorunda kaldı. Eşkıya tarafından köyün suyu kesildi. İki gün devam eden çatışmadan sonra 400 silah ve iki dağ topu eşkıyanın eline geçti.

Gelişmelerden kaygı duyan hükûmet Maraş'a takviye birlikleri gönderdi. Gönderilen askere karşı durmak için Hınçak üyeleri, Zeytûn'da köylüleri toplayarak nizami birlikler şeklinde düzenledi. Onlara üniforma ve şapka giydirdi, kırmızı ve koyu renklerden olu-

şan Hınçak bayrağını dağıttı, 1994'te Süveydyiye'den getirttiği silahları verdi, Antep ve Maraş'tan boş gülle kovanları getirtti.¹¹⁴

Mustafa Remzi Paşa'nın Müdahalesi

Maraş bölgesi kumandanlığına atanan Mustafa Remzi Paşa, 27 Ekim 1895 tarihinde Maraş'a geldi¹¹⁵. Derhal işe başlayan Mustafa Remzi Paşa, Zeytûn Ermenilerinin isyanını bastırmak için harekete geçti. Kendisine bağlanan Adana sancağı Kumandanı Miralay Ali Bey komutasındaki orduyu Adana, Andırın ve Göksun yoluyla sefere çıkardı.¹¹⁶

2 Kasım 1895 Cumartesi günü meclis azasından Çorbacıyan Agop ve Karabet'in evine gönderilen polisin yaptığı aramada Zeytûn komitelerinin gönderdiği mektup, evrak ve mühürler ele geçirildi.¹¹⁷

Önce Zeytûn'daki hapishaneyi kuşatan askerler burayı kontrol altına aldıktan sonra üniformalarını çıkararak sivil kıyafetlerini giydiler. Ermeniler, üniformalı askerlere karşı silah kullandıklarından böyle bir tedbir alınması uygun görüldü. Zeytûn kontrol altına alındıktan sonra ilerleyen asker Andırın'a gitti ve burayı da Ermeni tehlikesinden korudu.

Zeytûn eşkıyasını takip eden Miralay Ali Bey, Bonduk ve Geben köylerindeki isyancıları etkisiz hale getirdi. Buradan oldukça büyük ve kontrol edilmesi güç olan Fırnız'a geçerek daha önce Maraş'tan gönderilen dağ topu ile isyanı bastırmaya çalıştı. Fakat kuşatma esnasında Fırnız dışında bulunan Ermeniler saldırınca, Ali Bey Haçin'e doğru çekilmeye mecbur oldu. Fırnız kuşatması sırasında burada Avrupalı kıyafetinde olan, şapka giyen ve İngilizce konuşan Hınçak ajanlarına rastlanıldı. Bu ajanlar isyanı yönetiyor ve halkı silahlandırıyorlardı. Ancak daha sonraki gün-

114. BDOA., V. IV, s. 635.

115. İngiliz arşivinde Mustafa Remzi Paşa'nın Maraş'a geliş tarihi 5 Kasım 1895 olarak gösterilmiştir. BDOA., V. IV, s. 635.

116. İltar, a.g.e., s. 150.

117. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 120.

lerde başarısız olacaklarını anlayan ajanlar yurt dışına kaçmaya çalıştılar.¹¹⁸

Ali Bey, 25 Kasım 1895'te Zeytûn isyancılarını kuşattı ve teslim olmaları için yumuşak davrandı.¹¹⁹ Fakat Ali Bey'in müsamahalı davranmasından endişeye düşen ve teslim olan eşkıyanın öldürüleceğinden korkan İngilizler Bâbiâli'ye konunun bir komisyon tarafından çözülmesini önerdiler.¹²⁰ İngilizlerin önerisi üzerine 26 Kasım'da Sadrazam, Maraş'a talimat göndererek acilen Zeytûn'a bir komisyonun gönderilmesini istedi. Bu komisyonun görevi Zeytûn'daki Ermenilerin güvenliği ve halkın yerleşimi ile meşgul olma idi.¹²¹ Zeytûn, asker tarafından kuşatılınca yeniden düzenin sağlanması için komisyonca şartların belirlenmesi istenildi. Fakat II. Abdülhamit, böyle bir durumu kabul etmeyeceğini açıkladı.¹²²

Zeytûn eşkıyalarından 50 kadar Ermeni, Elbistan kazası dahilinde Göksun'a bağlı Kişi ve Alma köyleri civarında belli stratejik noktalarda mevzi almışlardı. Bu siperlere 20 Aralık 1895 tarihinde yapılan hücum üzerine silahlı çatışmada 15 Ermeni eşkıyası ölü olarak ele geçirildi. Fırar edenler takip edildi ve eşkıyanın barındığı iki adet hücre evi bulundu. Ölü olarak ele geçirilen eşkıyanın yanında bulunan kapsüllü tunç ile birkaç kıyye kükürt Maraş'a getirildi. Fırar eden eşkıyanın başka bir yere zarar vermeden yakalanmasına çalışıldı.¹²³

Alabaş, Fırnız ve diğer yerlerdeki Ermeni asileri, Miralay Ali Bey komutasındaki kuvvetler karşısında tutunamayarak Zeytûn'a sığındılar. Ermeni eşkıya ve asilerin sığındığı Zeytûn, Ali Bey tarafından muhasara altına alındı. Eşkıya tamamen yok edilme durumunda iken her nasılsa Zeytûn'a hücum edilmekten vazgeçildi.¹²⁴

118. BDOA., V. IV, s. 643.

119. BDOA., V. IV, s. 587.

120. BDOA., V. IV, s. 588.

121. BDOA., V. IV, s. 593.

122. BDOA., V. IV, s. 550.

123. 20 Aralık 1895 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 302/23.

124. İltar, a.g.e., s. 150.

23 Aralık 1895 tarihinde Mustafa Remzi Paşa'ya gönderilen telgrafla çocuk, yaşlı, kadın ve devlete itaat eden halkın korunması için gayet itina gösterilmesi ve sefer esnasında askerlerin telef olmasına meydan verilmemesi için dikkat edilmesi emredildi. Bu emir üzerine Mustafa Remzi Paşa, Zeytûn eşkıyasına teslim olmaları önerisinde bulunarak nasihat etti ve hayatları hakkında güvence verdi. Asi Ermeni eşkıyası, işlemiş oldukları cinayetler sebebiyle hayatlarından ümitlerini kestiğinden yapılan öneri ve nasihatları dinlemeyerek isyana devam etti ve kazayı abluka altına aldı. Eşkîya kuvvetinin, askeri kuvvete karşı koyamayacağı açık olmasına rağmen asi Ermeniler direnmekte devam ettiler. Mustafa Remzi Paşa müdahale etmeye mecbur oldu. Eşkîya dört kasaba ve kazada bulunan evler ile manastıra toplanmış olduğundan kısa zamanda bunları yerlerinden uzaklaştırıp cezalandırmak mümkün değildi. Zira Zeytûn'daki her eve eşkıya sığınmıştı. Bunun yanısıra kaza halkından beş ev halkı bir eve yerleşmişti. Bu durumda her ne olursa olsun mantığıyla hareket edilecek olursa çocuk, yaşlı ve kadınlarla birlikte eşkıyanın attığı kurşunlarla askerler de telef olabilirdi. Çünkü kaza derin, sarp bir dere içinde bulunuyordu. Dar ve geçilmesi güç kazaya giriş-çıkışı sağlayan üç köprü kuşatılıncaya kadar tek tek evlerin üzerine gidilse bile yine eşkıyanın kurşunundan asker zarar görecekti. Köprüden geçildikten sonra kazaya girilse ve dar sokaklardan hareket edilse asker yine zarara maruz kalacaktı. Çocuk ve kadınların tamamı evlerde saklanmış olduğundan kazaya yapılacak bir askeri müdahalede eşkıyanın dışında kalan masum sivil halkı korumak mümkün olmayacaktı.

Yukarıda belirtildiği gibi dikkate alınması gereken nazik duruma rağmen Zeytûn'da devlete karşı koyan eşkıyayı yok etmek için kazanın yakılması uygun görüldü. Fakat kaza yakılırken yaşlı ve çocuklar güvenli bir yere çekilecek ve böylece eşkıya önceki gibi mukavemet gösteremeyecekti. Her ne kadar kazanın yakılması bir vahşet olarak düşünülse de zarar ve ziyan açısından daha hafif gelmekteydi. Ancak sözkonusu planın Padişah tarafından onaylanmamasına Mustafa Remzi Paşa çok üzüldü.

Kazanın yakılması planı onaylanmayınca Mustafa Remzi Paşa, şimdiye kadar yürütülen askeri harekâttan memnun olduğunu ve alınan tedbirlerin süratle yerine etirildiğini belirterek daha önce yaptığı teklifin incelenmesini istedi. Kış mevsimi dolayısıyla Zeytûn'da askeri barındırmanın imkânsız olduğunu söyleyerek nasıl hareket edeceği konusunda Seraskerliğin emirlerini beklediğini bildirdi.¹²⁵

Mustafa Remzi Paşa'nın gönderdiği telgrafa dayalı olarak Seraskerin gönderdiği yazı Meclis-i Mahsusa'nın dağılmasından yarım saat önce geldi. Bundan dolayı konu mecliste görüşülemedi ve Serasker konuyu padişaha arz etti. Bu arzda, askerin eşkıyayı cezalandıracak güçte olduğu ancak eşkıyanın dört kasaba, kaza ve manastıra sığındığı, kasabadaki çocuk, yaşlı ve kadınları korumak amacıyla askeri hareketin yapılamadığı bildirildi. Bu konuda nasıl bir hakette bulunulacağı hususunda emir buyrulmasını istedi.¹²⁶

Ferik Ethem Paşa'nın Görevlendirilmesi

Padişah'ın emri üzerine gönderilen Ethem Paşa 2 Ocak 1896 tarihinde saat 13'te Zeytûn'a geldi ve komutanlığın yetkilerini üzerine aldı. Zeytûn isyanı ile ilgili evrakı Mustafa Remzi Paşa'dan alan Ethem Paşa, daha önce kendisine verilen talimat üzere hareket etti ve gerekli düzenlemeyi yaptı. Ethem Paşa'nın, beşinci ordunun tebliğ ettiği emrin yürütülmesi konusunda Halep valiliği ile Maraş mutasarrıflığının gerekli yardımda bulunacaklarında ve üzerlerine düşen görevi yapacaklarından şüphesi yoktu. Ethem Paşa, acilen gerekli tedbirleri aldıktan sonra Mustafa Remzi Paşa'ya asıl görevine dönmesi re'sen tebliğ edildi.

Seraskerlik, 5 Ocak 1896 tarihinde Ethem Paşa'nın harekâtını kolaylaştırmak amacıyla bölgeye vapurla İskenderun limanından yardım olarak 100.000 kıy ye pirinç, 50000 kıy ye fasulye, 60.000

125. Seraskerliğin 13 Kanunuevvel 1311-25 Aralık 1895 tarihli yazısı, BOA., Y.MTV. 133/56.

126. Zeytûn Komutanı Ferik Mustafa Paşa'nın gönderdiği 13 Kanunuevvel 1311-25 Aralık 1895 tarihli telgraf, BOA., Y.MTV. 133/56.

kıyye peksimet, 3.000 kaput, 60.000 çift don ve gömlek gönderdi. Bu eşyaların gönderilmesi suretiyle yapılan yardımlar ve alınan tedbirlerdeki amaç, askerin ve bölge insanının ihtiyaçlarını karşılamaktı.¹²⁷

Zeytûn Ermenilerinden on üç kişinin imzaladığı mazbata, yabancı devlet memurlarına gönderildi. Bu mazbatada:

1. Ermeniler, can, mal ve namuslarını korumak ve çevrede bulunan Müslümanlara ait silahların toplatılması şartı ile askerlerden gasp etmiş oldukları silahlarla kendi silahlarını teslim edecekler.

2. Kışlayı imar etmeye maddi yönden güçleri yetmediğinden bu görevi devlet yapacak, genel bir af ilan edilerek Zeytûn isyanında itham edilenler, sürgün ve firarda bulunanlar bağlanacak.

3. Hristiyan bir kaymakam tayin edilecek ve Ermenilerin birkaç yıldan beri ödemedikleri vergi borçları affedilecek.

Yukarda açıklanan konuları içine alan bir telgraf Zeytûn'da bulunan Ethem Paşa tarafından Bâbîâlî'ye gönderildi. Telgrafla belirtilen konular Meclis-i Mahsus-u Vükelada görüşüldü. Konu hakkında mecliste görüşme yapılırken Ethem Paşa'dan ikinci bir telgraf geldi. Telgrafta, Hınçakyan Komitesine mensup Başkan Baron Ağa ile iki arkadaşı, Zeytûn kazası ileri gelenlerinden Jandarma Çavuşu Nazaret ve Elçilik mensuplarından aracı memurların karargâha geldikleri, vergi borçlarının affedilmesinin yanısıra kalenin tamir edilmemesi ve Zeytûn'da askerin bulundurulmaması hususundaki isteklerini bildirdiler.

Maraş mutasarrıfı, Zeytûnlular tarafından verilen gizli mazbatanın muhtevası hakkında iki telgrafı 4 ve 5 Şubat 1896 Cumartesi-Pazar günleri Bâbîâlî'ye gönderdi. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-u Vükela 6 Şubat 1896 Perşembe günü olağanüstü toplanarak konuyla ilgili kararı aldı. Ancak alınan karara binaen ha-

127. Seraskerlik Makamının 22 Kanunuevvel 1311 - 3 Ocak 1890 tarihli yazısı, BOA., Y.MTV. 134/28

zırlanan mazbata aynı gün Padişah'a sunulamadı. Hariciye Nazırı yabancı elçilerle görüştüktan sonra Bâbîâlî'ye gece saat 10:30'da geldi. Bundan dolayı kararın alınması gece vaktine kaldı. Karar, gece yeniden temize çekildi ve aynı gece vükelanın onayları evlerinde alındı. Bu işlem sabaha kadar sürdü.

Mecliste yapılan ilk görüşmede, iki telgrafla bildirilen Ermenilerin istek ve şartlarının hükûmetin daha önce aldığı kararlara aykırı olduğu sonucuna varıldı. Hükûmet tarafından alınan karar gereği üç gün zarfında itaat edip teslim olmadıkları takdirde Zeytün Ermenileri üzerine askeri harekâta bulunulacağı prensibinin aracı yabancı memurlara ve Ethem Paşa'ya bildirilmesi kabul edildi. Karargâha gelen ve birçok isteklerde bulunan bu dört kişinin tutuklanarak kan dökülmesine fırsat verilmeden problemin çözülebileceği kanaatine varıldı. Yapılan işlemin yabancı memurlara ve elçiliklere bildirilmesi gerekiyordu. Eğer elçiler bunların tutuklanma nedenini sorarsa, Bâbîâlî gereğini yaptı şeklinde cevap verilmesi kararlaştırıldı. Meclis, bu prensiplerin yanısıra Zeytün Ermenileri hakkında şu tedbirlerin alınmasını önerdi:

1. Kullanılmasına izin verilen ruhsatlı silahlar da dahil, Zeytün Ermenilerinin ellerinde bulunan bütün silahlar toplanacak.

2. Cinayet işleyen Ermeniler kendiliklerinden teslim olmayacaklarından zorla itaatleri sağlanacak ve sonra suç işleyenler hükûmetçe aranacak ve tutuklanacak.

3. Suçlu bulunan ve haklarında suç iddia edilen şahıslar adalete teslim edilecek.

4. İsim ve kimlikleri tesbit edilen eşkıya elebaşları sürgün edilecek.

5. İsyana doğrudan katılmayan Zeytün Ermenileri hakkında genel bir af ilan edilecek.

6. Ödenmeyen vergi borçları af edilecek, kışla hükûmetçe imar edilecek ve konu hakkında yabancı aracı memurlara bilgi verilecek.

7. Zeytün'a Hristiyan kaymakamın tayin edilmesi hükûmetin tasarrufunda olacak. Ancak Zeytün'a Hristiyan kaymakamın ke-

sinlikle atanacağı Ethem Paşa'ya ve Maraş Mutasarrıfına bildirilecek.

8. Teslim olmaları için üç gün mühlet verilecek, teslim olmadıkları takdirde askerî harekâta bulunulacak, durum Hariciye Nezaretine ve görevli elçiler aracılığıyla yabancı devletlere bildirilecek.

9. Üç gün mühlet verildikten sonra teslim olmadıkları takdirde, askeri harekâta bulunulacağı konusu elçiler vasıtasıyla ilgili devletlerin Hariciye Nezaretlerine bildirilecek.

Anadolu'da bulunan vali ve askeri yetkililer ile ıslahat yapmaya giden memurlar tarafından Bâbîâlî'ye gönderilen yazılarda bildirildiğine göre, Müslüman halkın silahları önceden toplattırıldığından ellerinde yeni ve eski silah bulunmamaktaydı. Bu sebeple Müslüman halkın elinde olmayan silahları toplama kararı oldukça yersizdi. Yine de Bâbîâlî, 7 Şubat 1896 Cuma günü Müslüman halkın elinde silah bulunup bulunmadığının araştırılması emrinin Ethem Paşa'ya tebliğ edilmesini istedi.¹²⁸

Meclis-i Mahsusa-i Vükelanın onayından sonra mazbata 7 Şubat 1896 Cuma günü Padişaha arz edildi.¹²⁹ Aynı konu aynı gün gece saat on ikide telgrafta Ferik Ethem Paşa'ya bildirildi.

Meclis-i Mahusus-u Vükela kararına göre Seraskerliğe yazılan yazının ve Ethem Paşa'ya gönderilecek telgrafın sureti 8 Şubat 1896 Cumartesi günü Sadrazam tarafından Padişaha sunuldu.¹³⁰

Ethem Paşa'ya gönderilen yazıya göre;

1. Zeytûn Ermeni liderleri askeri birlikler tarafından derhal tutulacak, Ermenilerin eskiden beri taşıdıkları ruhsatlı silahları toplatılacak ve teslim edilmeyen silahlar hakkında -harp silahı olarak kabul edildiğinden- yasak silah muamelesi yapılacak.

128. BOA., Y.A.HUS. 345/59.

129. 26 Kanunisani 1311 - 7 Şubat 1896 Cuma ünlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/57.

130. 27 Kanunisani 1311 - 8 Şubat 1896 Cumartesi günlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/59.

2. Zeytûn Ermenilerinin, cinayet işleyenleri hükûmete teslim etmelerinin mümkün olmadığı yapılan tahkikat sonucu anlaşıldığından eşkıyaya zorla baş eğdirilecek. Arama sonucunda cinayetle suçlanan şahıslar yakalanarak hükûmetçe tutuklanacak. Haklarında suç iddiası bulunanlar adalete teslim edilecek. Kimlikleri tesbit edilen eşkıya reisleri hakkında sürgün işlemi yapılacaktır. Diğer Ermeniler hakkında genel af ilan edilecek.

3. Ödenmesi tehir edilen vergiler affedilecek. Tahrip olan kışlanın inşa masrafları hükûmetçe karşılanacak. Kışlanın inşası ve vergilerin affı gibi konuların devlete ait olduğu aracı memurlara bildirilecek. Kesinlikle Zeytûn'a Hristiyan bir kaymakamın tayin edileceği mutasarrıfa bildirilecek. Bu maddeler tebliğ edildikten sonra Zeytûn Ermenilerine üç gün mühlet verilecek, eğer üç gün sonra da söz dinlemezlerse üzerilerine asker gönderilecek. Durum ilgili devletlerin ilçiliklerine tebliğ edilecek. Yapılacak uygulama Hariciye Nezaretine havale edilecektir.

Padişah'ın emri üzerine daha önce Anadolu'ya ıslahat yapmak için gönderilen memurlar tarafından Müslüman halkın elindeki silah toplanmıştı. Hatta silahların toplatıldığı askerî ve mülkî erkandan gönderilen yazılarda bildirilmişti. Bu açıklamaya göre Müslümanların elinde ne yeni ne de eski silah vardı. Ancak bazı Müslümanların ellerinde kapsüllü ve çakmaklı basit silahlar bulunmaktaydı. Yani Müslümanların ellerinde yeni harp silahları yoktu. Harp silahlarının tamamı Ermenilerin elindeydi.

Ermeniler, uzun menzilli, etkisi güçlü, yeni model martin ve henri marka harp silahlarını askere ve halka karşı kullanmışlardı. Aslında harp silahlarını taşımanın yasak olduğu hakkında yürürlükte bulunan özel kanun herkes için geçerliydi. Bu konuna göre yasak olan harp silahı kimin elinde bulunursa, onun toplanması ve silahı taşıyanların gözaltına alınması gerekiyordu. Zeytûnlu Ermenilerin ellerinde bulunan silahların sayısı askeri yetkililerce biliniyordu. Kanun gereği bu ruhsatsız silahlara el konacak ve bu silahlar toplatılacaktı.

Alınacak tedbirler konusunda verilen emirler süratle yerine getirildi. Müslüman halkın elinde harp silanının olmadığı araştırmayla tesbit edildi. Yapılan uygulamaların sonuçları Hariciye Nezaretine ve Bâbıâlfî'ye bildirildi.¹³¹

Aracı Memurların Girişimi

Padişahın kan dökmek istemediğini bilen Avusturya elçisi 24 aralık 1895 tarihinde Hariciye Nezaretine gitti ve Ermenilerin hükûmete sığınmaları ve teslim olmaları gerektiğini belirterek bu teklifi insanlık adına yaptığını söyledi. Sözlerine devam eden elçi, Ermeniler lehine yaptığı bu teklifin devletin çıkarlarına aykırı bulunmadığını ve resmi olmadığını da ifade etti.

Aynı amaçla Başkâtiplik Dairesine gelen Rusya elçiliği tercümanı, şu sıralarda bütün devletlerin gözünü Zeytûn'a çevirdiğini, askerin ayaklanmaya katılmayan kadın ve çocukları dövmeyeceğinden ve hükûmetin böyle bir yanlışlığa meydan vermeyeceğinden emin olduklarını dostane bir şekilde hatırlatmada bulundu.

Önce İngiliz, sonra İtalyan ve daha sonra Alman elçileri, tercümanlarını Başkâtipliğe göndererek önerilerde bulundular. Bu önerilerinde, eşkıyanın silahlarını ve komite liderlerini hükûmete teslim etmesini, esir bulunan asker ve halkın serbest bırakılmasını, hükûmet tarafından kendileriyle birlikte görüşmek için eşkıyanın yanına gönderilmesini istediler. Bu teklif üzerine İngiliz, İtalyan ve Alman elçilerinin istediği heyet iki defa eşkıyanın yanına gönderildi, fakat teslim olmaya ikna edilemeyen eşkıya, son dakikaya kadar silahla karşı koyacağını söyledi.¹³²

İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya ve Avusturya devletleri, Zeytûn isyanının sona ermesi konusunda aracı oldular. Altı büyük devletin müdahalesiyle eli kanlı Ermeni eşkıyasının yaptığı yanlarına kaldı.

131. 26 Kanunisanı 1311 - 7 Şubat 1896, BOA., Y.A.HUS. 345/59.

132. Hocaoglu, a.g.e., s. 307-308.

Fransız elçisi M. Cambon 24 Aralık 1895'te Fransa Hariciye Nazırına yazdığı mektupta, Ermenilerin hâlâ isyanda direndiklerini, Maraş ve İskenderun'daki katliamdan kaçan Ermenilerin Zeytûn'a sığındığını belirterek yiyecek ve malzeme eksikliği içinde bulunan asilerin silahlarını bıraktıklarında 40.000 kişilik Türk ordusuyla karşılanacaklarını ifade etti. Ayrıca Zeytûn Ermenilerine iyi muamele edilmek şartıyla teslim olmalarının tebliğ edildiğini ve Zeytûnluların Türk memurlarının sözlerine güvenmediğini açıkladı.

Gregoryan ve Katolik Ermenileri, Zeytûn Ermenileri kanlı bir felaketten kurtarmak için Avrupalı devletlerin müdahalesini istediler. Onlara göre bu müdahale Bâbîâlî için faydalıydı. Zira Bâbîâlî'nin bu bağışlayıcı yaklaşımı Hristiyan topluluğunun minnetine sebep olacaktı. Fransa'nın Halep'teki konsolosları veya bunların delegeleri kabul edilebilecek bir çözüm şeklini bulmak için isyan mahalline gitmeye hazır olduklarını belirttiler.¹³³

1 Şubat 1896 Cumartesi günü karargâha gelenlere, Zeytûn eşkıyasının elinde bulunan askerleri teslim etmeleri teklif edildi ve verilecek cevabın Maraş Mutasarrıflığına bildirilmesi istendi. Yapılan teklifi müzakere etmeleri için 3 Şubat 1896 Pazartesi günü saat beşe kadar izin verildi. Esir askerlerin teslim edilmesi konusu, Zeytûn ruhani liderlerine de tebliğ olundu. Ancak onların cevapları 7 Şubat 1896 Cuma gününe kadar geciktirildi ve o gün de cevap verilmedi. Bu arada esir bulunan Türk askerlerinin yarısı Ermeniler tarafından vahşi bir şekilde şehit edilmiş ve şehitlerin cesetleri bir dere içine atılmıştı. Bu feci olaya, aracı olan memurlar da şahit oldular.¹³⁴

Ferik Ethem Paşa'ya 7 Şubat 1856'da gece saat onikide çekilen telgrafla Zeytûn'da yapması gerekenler bildirildi. Ancak 8 Şubat 1896 Cumartesi günü elçiliklerinden aldıkları talimata göre hareket eden ve Zeytûn'da bulunan aracı memurlar, hükûmetçe alınacak tedbirlere şu gerekçelerle karşı olduklarını açıkladılar:

133. Hocaoğlu, a.g.e., s. 312.

134. 26 Kanunisanı 1311 - 7 Şubat 1896 Cuma günlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/57.

1. Araştırma yapıldıktan sonra Zeytûn Ermenilerinden cinayet işleyenlerin tutuklanması ve haklarında suç iddiasında bulunanların adliyeye teslim edilmesi şartıyla Zeytûnlular hakkında genel af ilan edilmesi ilkesi karşısında aracı memurlar, genel affın Zeytûn Ermenilerine verilmesini, Ermenilerden birinin aleyhine dava varsa aleyhte iddiada bulunanların mahkeme huzurunda davayı takip etme yetkisine sahip olmasını istediler.

2. Vergilerin ödenmesine belli bir süre verilmesinin devlete ait olacağı şartı karşısında aracı memurlar verginin indirilmesini önerdiler.

3. Zeytûn kazasında bulunan muhacir Ermeniler hakkında Türk temsilciler ile dört konsolos tarafından bir mazbata tanzim olunmasını ve mazbatada belirtilen şartların yerine getirilmesinde tarafların denetlemesini teklif ettiler.

4. Şartlar kabul edildikten sonra Ermenilere üç gün mühlet verilmesi, teslim olma şartını kabul etmedikleri takdirde askerî harekette bulunulacağı hükmüne karşı çıkan aracı memurlar bu hükmünde açıklık bulunmadığını ifade ettiler.¹³⁵

Asi Ermenilerin Barış Önerileri

Aşağıda belirtilen görüşler tek taraflı bir şekilde Ermeniler tarafından ifade edilmiştir. Gerçekte Avrupa hükûmetlerinin aracı olmasını isteyen Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Avrupa hükûmetlerinden aracı olması talebinde bulunduğunu söylemişlerdir. Bu iddialar dikkate alınmakla beraber yayın organlarında belirttikleri görüşler aşağıda açıklanmıştır:

Hınçak gazetesinin iddialarına göre Zeytûn isyanı başarılı bir zaferdi. Küçük bir millet büyük bir devlet karşısında Avrupa hükûmetleri seviyesine yükselmişti. Üç aydan beri Ermeni kanı akıtan Türkler, isyancılar önünde baş eğmiş ve Ermenilerin silah ve

135. Elçiliklerden aracı memurlara talimat olarak gönderilen Fransızca telgrafın tercümesi ve 28 Kanunisanı 1311-9 Şubat 1896 Pazar günlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/84.

kuvveti karşısında mağlup olmuştu. Zeytûn eşkıyası galip olduğu için altı Avrupa devleti aracılık etmişti. Kendilerinin teklif ettikleri barış şartları altı Avrupa devleti tarafından Sultan'a arz edilmişti.

Asileri bastırmak için Zeytûn'a hücum eden askerinin yarısı, yani dokuz bini zayi oldu. Bunların bir kısmı harpte, bir kısmı açlıktan ölürlen diğer bir kısmı da bulaşıcı hastalıkla savaş dışı kaldı. Bu yüzden Sultan, Zeytûn Ermenilerinden kurtulmak için Avrupa hükûmetlerinin aracı olmasını istedi.

Zeytûn'da Hınçak komitesinin uyguladığı silahlı eylem Ermenilere göre amacına ulaştı ve Zeytûn uluslararası önemli bir politika konusu oldu. Ermenilere zafer kazandıran isyan, Hınçak komitesinin gayret ve çabalarıyla gerçekleşti. Zeytûndaki gibi diğer yerlerde bulunan Ermeniler başarılı olsalardı, Ermenistan'a salıp olacaklarından endişeleri olmayacaktı. Ermeniler, kendi milletini biraz ciddi sevselerdi Zeytûn'daki seviyeye ulaşabileceklerdi. Onlara göre, artık Sultan barış istiyordu. Altı Avrupa hükûmeti aracı olmak için konsoloslarının Zeytûn'a gitmesini emretti. Barış yaparak isyanı durdurmak isteyen aracı konsoloslar iki gün izin istediler. Doğrudan hükûmetle yüz yüze gelmeye cesaret edemeyen Ermeni asiler, kabul edebilecekleri barış şartlarını konsoloslar aracılığıyla aşağıdaki gibi önerdiler:

1. Hristiyan kaymakam tayin edilmeli ve Hristiyanlardan oluşan bir idare şekli kurulmalı.
2. Zeytûn Ermenilerinin devlete ödediği vergi usulü iptal edilmeli. Görüşleri alınmadan vergi konulmamalı.
3. Geçmişte kalan vergiler ödenmemeli ve askeri kışlayı Osmanlı Hükûmeti yapmalı.
4. Türkler silahlarını teslim ettikten sonra Ermeniler silahlarını teslim etmeli.
5. Barış şartlarının tam olarak uygulanabilmesi için altı hükûmet kefil olmalı.

Konsoloslar, Ermenilerin bu barış önerilerini İstanbul'daki elçiliklerine bildirdiler. Elçiler de, hükümetleriyle görüşerek aşağıda belirtilen barış şartlarını önerdiler:

1. Zeytûn'da bulunan Hınçakyanlar dışarı çıkarılırken Bâbiâlî genel af ilan etmeli.

2. Zeytûnluların eski silahlarını taşımalarına izin verilmeli ve yeni silahlar teslim edilmeli.

3. Hristiyan kaymakam tayin edilmeli, genel ıslahat gereği Hıristiyan idare usulü kurulmalı.

4. Vergiden muaf olmalı, senede belli bir miktar vergi ödemeli, kışlanın inşaatı hususunda Bâbiâlî Zeytûnlularla görüşmeli.

5. Zeytûn'a sığınan 10.000 Ermeni konsolosların nezaretinde yerlerine gidebilmeli ve bu izin bir mazbata ile garanti altına alınmalı.

6. Av tüfeği müstesna Zeytûnluların silahlarını teslim etmesi yanında Zeytûn civarında bulunan Türkler de av tüfekleri dışındaki silahlarını teslim etmeli.

7. Genel hukuka karşı işlenen suçlar affedildiği gibi eskiden kalan vergi borçları da affedilmeli.

8. Zeytûn'lular tarafından yakılan kışlanın yeniden yapımı hususunda Sultan'dan yardım talep edilmeli.

9. Genel ıslahat çerçevesinde Zeytûn'a Hristiyan bir kaymakamın tayini onaylanırken, büyük devletlerle Sultan arasında bir anlaşma yapılmalı.

10. Zeytûn'dan asker çekilmeli veya muhafaza için az bir miktar asker bulundurulmalı.

11. Zeytûn'a sığınan Ermenilerin gelecekte güvenliklerinin sağlanması hususunda alınacak tedbirler konsoloslar ile Bâbiâlî arasında müzakere edilerek belli esaslara bağlanmalı.¹³⁶

136. Hınçak Gazetesinin 15 Şubat 1331 - 27 Şubat 1896 tarihli nüshasında yayınlanan yazının tercümesi, Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 161-162.

Zeytûn isyanında bölgedeki memurların yetersiz kalması, isyanın bir an önce bastırılması konusunda ihmalkâr davranılması, altı Avrupa hükûmet konsolosunun toplanmasına neden oldu. Neticede suçlu olmalarına rağmen Avrupa hükûmetlerini arkalarına alan Ermeniler hadlerini aşarak muzaffer bir eda ile geleceklerini de teminat altında bulundurabilecek barış önerilerinde bulundular.

Barış Şartları

Osmanlı kuvvetleri 24 Aralık 1895 tarihinde Zeytûn'u kuşatınca 5.000 Ermeni eşkıyası kuşladan kilise istikametine kaçtı ve bunlardan bir kısmı yakalandı. Zeytûn'a girmek üzere olan ordunun harekâtı, büyük devletlerin Bâbîâlî'ye baskısı sonucunda durduruldu. Komutan Mustafa Remzi Paşa görevden alınarak yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa tayin edildi. Maraş'a gelen Paşa, gelişen olaylar üzerine barış şartlarını görüşmek amacıyla derhal Zeytûn'a hareket etti. Bu arada Halep'te bulunan Rusya, İtalya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Avusturya konsolosları barış görüşmelerine katılmak ve Zeytûn'a gitmek üzere yola çıktılar. Konsoloslar 11 Ocak 1896 tarihinde Zeytûn'a geldiler. 1 Şubat 1896 Cumartesi günü başlayan barış görüşmeleri 5 Şubat 1896 Çarşamba gününe kadar devam etti.¹³⁷

Ermeni ileri gelenlerinden on kişi ile isyancıların reisi Baron Agasi ve iki arkadaşı 1 Şubat 1896 Cumartesi günü saat 8'de karargâha geldi. Ordu karargâhına getirilen 21 Ermeni diğerleri gibi Maraş'a gönderildiler. Daha önce suçlular hakkında alınan kararlar Ermenilere ve aracılara memurlara tebliğ edildi. Alınan kararlara uymaları veya bu kararlar üzerinde görüş bildirmeleri için 3 Şubat 1896 Pazartesi saat 5'e kadar izin verildi.¹³⁸ Alınacak karar ve tedbirleri bildiren telgraf, 9 Şubat 1896 Pazar günü saat 7.40'ta bir yazı ekinde Serasker'e gönderildi.

Aracı memurlar Zeytûn hakkında alınacak tedbirleri yanlış yorumladılar ve anlaşma maddelerinin açık olmadığını belirttiler. Bu

137. İter, a.g.e., s. 155.

138. 14 Kanunisani 1311 - 2 Şubat 1896 tarihli yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/84.

sebeple 10 Şubat 1896 Pazartesi günü saat 4.30'a kadar telgrafta belirtilen konulara cevap verme süresi tamındı.¹³⁹

9 Şubat 1896 tarihinde Bâbîâlf'den gelen yazı ile herşeyin uygulamada kabul edilmediği bildirildi. Komisyon üyeleri, Zeytûn halkının kendi kendini yönetmesi önerisinde bulunuyorlardı. Yapılan görüşmeler sonunda Zeytûn Ermenileri, kendilerine önerilen barış şartlarını 11 Şubat 1896 Salı günü kabul ettiler. Zeytûn ileri gelenleri de eşkıyanın teslim edileceğine ve suçluların teslim olacaklarına dair bir belge verdiler. Aynı gün konu hakkındaki gelişmeleri Komutan Ethem Paşa ve Maraş mutasarrıfı Abdülvehhab Paşa Bâbîâlf'ye bildirdi. Sadrazam da, Türk tarafının hoşgörülü yaklaşımı ve konsolosların asiler lehine gayretleri sonucunda Ermenilerin gönüllü bir şekilde kabul ettikleri ortak kararı 11 Şubat Salı günü Padişah'a arz etti.¹⁴⁰

Tarafların gönüllü olarak kabul ettiği barış şartları şunlardır:

1. Hınçak reisleri, hükûmete teslim edilmeyecek.
2. İsyancılar Osmanlı toprağını terk edecekler. Bâbîâlf'de, altı hükûmetin İstanbul'daki temsilcilerine ve komitacılara saygı gösterecek, komitacıların güvenle Avrupa'ya gitmeleri sağlanacak ve masrafları kendileri tarafından ödenecek.
3. Elçiler, konsoloslar aracılığıyla altı Hınçak üyesi hakkında ikinci maddede belirtilen hükümlerin tama olarak uygulanmasını garanti edecekler.
4. Yalnız Zeytûn Ermenileri hakkında değil, oraya sığınmış köylüler, yolcular ve Ermeni çeteleri hakkında da genel af ilan edilecek.
5. Temsilcileri bulunan hükûmetlerin onayıyla Zeytûn'a bir kaymakam tayin edilecek.
6. Zeytûn'da bulunması gereken güvenlik görevlileri, asker ve memurlar Zeytûnlulardan olacak.

139. Aynı Belge.

140. 30 Kannunisani 1311 - 11 Şubat 1896 Salı günlü yazı, BOA., Y.A.HUS. 345/102.

7. Zeytûnlular vergi borçlarını ödemeyecekler ve gelecek beş yıl için de vergiden muaf olacaklar. Vergi, herkesin maddi gücüne göre alınacaktır.

8. Avrupa hükûmetleri tarafından Zeytûn Ermenilerinin canı, malı, şerefi ve din hürriyeti garanti edilecek.

9. Konsoloslar, Zeytûn'a sığınmış Ermeni köylülerinin, Türkiye'nin başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin güvenlik için eyerlerine dönmelerini denetleyecekler.

10. Hükûmet, Zeytûn çevresindeki köylerde Türk ve Çerkezlerin elinde bulunan her cinsten silahı almak ve Zeytûnluların kendilerine ait silahları yine kendilerinde kalmak şartı ile Ermeniler, kışladan aldıkları martin marka savaş silahları ile iki topu hükûmete verecekler.

11. Zeytûnlular yanmış olan kışlayı imar etmeyecekler ve bu iş hükümet tarafından yapılacak.

12. Osmanlı askeri Zeytûn'dan çıkacak ve burada yalnız bir tabur kalacak ve bu taburun Zeytûn işlerine karışmaya ve güvenliğin korunmasına katkısı olmayacak.

13. Görüşmeye katılan konsoloslar bu şartlar yerine getirilmeden önce Zeytûn'dan ayrılmayacaklar.

14. Avrupa hükûmetleri Maraş'ta konsolosluklar kuracaklar ve bunların görevi Zeytûn'un yeni idaresini denetlemek olacak.

15. Mersin'de konsolosluklar kurulacak ve bunlar anlaşmanın uygulanmasını denetliyecekler.

16. Bu anlaşma Zeytûn'un dışında bulunan Ermeni köylerinde de uygulanacak.¹⁴¹

İngiliz büyükelçisi Philip Currie, "Konsoloslar ortak telgraf göndermişlerdir. Bunda elçilerin kendilerine telgrafla bildirdikleri şartların Zeytûn reisleri tarafından kabul edilmiş olduğunu açık-

141. Hüseyin Nazım Paşa a.g.e., s. 320; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 492-493; Yalçın Özallp, *Millet-i Sadıka Patirtısı ve Maraş*, İstanbul, (Baskı tarihi yoktur) s. 195.

lıyorlar. Şimdiye kadar Osmanlı hükûmetinin kabul ettiği şartlar şunlardır" ifadesiyle başlayan anlaşma hakkındaki mektubunu 11 Şubat 1896 tarihinde İngiltere'ye gönderdi. Bu mektuba göre:

1. Zeytûn Ermenileri ve bu civarda dağlık arazide yerleşmiş olan Türkler savaş silahlarını hükûmete teslim edecekler, bunların dışında kalan eğlence maksadıyla kullanılan av ve spor silahları ile tabanca ve kama sahiplerinde kalacak.

2. Genel af ilan edilecek. Affedilen kimseler hakkındaki şahsi davalar adliyeye havale edilecek. Hınçak komitesinin yabancı uyruklu üyelerinin dışarı çıkmasına izin verilecek.

3. Geçmişte ödenmeyen vergiler problemi dikkate alınacak, kışlanın tekrar yapılması konusunda ısrar edilmeyecek.

4. Hristiyan kaymakam tayini konusu ıslahat projesine göre yapılacaktır.

5. Azınlık tarafının askerinin Zeytûn'dan çıkarılması isteği elçiler tarafından uygun görülmemiş ise de hükûmet bunu kabul etmedi. Elçiler bunları kendi iradeleriyle yapamadıklarından gereğini Bâbîâlf'den nota ile isteyecekler. Ayrıca Padişah'tan yukarıda ifade edilen maddelerin uygulanması konusu istenecek.

Hükûmet ısrarla Hınçak komitesi üyelerinin teslim edilmesini istedi. Fakat Zeytûn Ermenileri, can güvenliği açısından bunların teslim edilmesini kabul etmediler. Konsoloslara, Zeytûn'a sığınmış olanların gelecekteki güvenlikleri için hükûmet tarafından bir çözüm şekli teklif edildi ve bu sorunu çözmeye bir kumandan görevlendirildi. Konsololar da anlaşmanın uygulanması sırasında denetleme görevini üstlendiler.¹⁴²

Barış Şartlarının Uygulanması ve İhmali Görülenlerin Cezalandırılması

Hınçak Komitesi üyesi ve isyanın elebaşısı Baron Agasi ile altı arkadaşı 13 Şubat 1896 tarihinde İngiliz subaylarının himayesi al-

142. Uras, a.g.e., s. 493-494., Hocaoğlu, a.g.e., s. 311-312.

tında Zeytûn'dan ayrıldılar ve 12 Mart 1896 tarihinde Mesajları Kumpanyasının Saint adlı vapuru ile Mersin limanından Mar-silya'ya hareket ettiler.¹⁴³

7 Ekim 1895 tarihinde başlayan Zeytûn isyanı dört ay gibi uzun bir süreden sonra 11 Şubat 1896 tarihinde varılan bir anlaşmayla sona erdi. Agasi'ye göre bu isyanda 13.000'i asker 7000'i sivil olmak üzere toplam 20.000 Türk Ermenilerden ise 125 kişi öldü. Lepsius'un ifadesine göre ise Zeytûn'da 6.000 Ermeni öldü.¹⁴⁴

İsyancıların teslim olmasından sonra Ethem Paşa'ya müşir unvanı verildi ve kazaya kaymakam tayini Paşa'nın isteğine bırakıldı. Bunun üzerine Maraş mutasarrıfı Abdulvahhab Paşa ile görüşen Ethem Paşa, Karaküçükoğlu Mahmut Efendi'yi Zeytûn'a kaymakam tayin etti.¹⁴⁵

Zeytûn'da bulunan Ethem Paşa 12 Şubat 1896'da 17 martini ve bir adet şınaydır marka tüfek teslim aldı. Daha önce eşkıyanın eline geçen iki adet dağ topundan biri kışla yangını esnasında yanmıştı. Ağaç kısmı yanan topun namlusu enkaz altından çıkarıldı. Bazı parçaları eksik olan ikinci top karargaha getirildi. Topun eksik parçaları ayrı ayrı temin edildi. Geride kalan silahların da peyderpey toplanması kararlaştırıldı. Bu arada Ermeniler hakkında yapılan uygulamada gözetim ve denetimde bulunmak amacıyla Rusya Konsolos vekili de 12 Şubat 1896 günü Maraş'tan Zeytûn'a geldi.¹⁴⁶

14 Şubat 1896 tarihinde Zeytûn'da bulunan muhacirlerden ve Yenice kale nahiyesine bağlı köylerin sakinlerinden 124 erkek 136 kadın olmak üzere toplam 360 Hristiyan Maraş'a gönderildi. Aynı gün Zeytûn Ermenilerinden 59 martini ve 1 adet şınaydır marka tüfek toplandı.¹⁴⁷ Daha önce 167 martini ve 1 şınaydır marka tüfek toplanmıştı. Bu tarihe kadar 226 martini ve 2 şınaydır marka tüfek

143. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 148., İter a.g.e. s. 160.

144. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 160.

145. İter, a.g.e., s. 160-161.

146. Seraskerlik Makamının 1 Şubat 1311 - 13 Şubat 1896 tarihli yazısı, BOA., Y.MYV. 136/100.

147. Maraş Mutasarrıfı Abdülvehhab ve Ferik Ethem Paşa'nın 2 Şubat 1311-14 Şubat 1896 tarihinde Bâbîâlî'ye gönderdiği telgraf, BOA., Y.A.HUS. 346-6.

toplanmış oldu. 17 Şubat 1896'da Zeytûn'dan 8, 18 Şubat'ta yine Zeytûn'dan 5 ve Fırız'dan 17 olmak üzere toplam 30 martini silah toplandı¹⁴⁸ ve toplam martini silahın sayısı 256 oldu. Bundan sonra tüfeklerin toplanmasına devam edildi.¹⁴⁹ 17 Şubat 1856 Salı günü Zeytûn'da bulunan muhacirlerden 12 erkek, 8 kadın Maraş'a, 45 erkek ve 27 kadın esas köyleri olan Telhimlik'e, 18 Şubat 1856 günü 40 erkek ve 26 kadın ise Maraşlı olmalarından dolayı muhafızların koruması altında Maraş'a gönderildi.¹⁵⁰

Zeytûn fırka kumandanı Ethem Paşa ve Maraş Mutasarrıfı Abdülvehhap Paşa'nın birlikte çektikleri, Ermeniler hakkında yapılan uygulamaları anlatan telgraf 20 Şubat 1896 Çarşamba günü Sadrazam tarafından Padişah'a arz edildi.¹⁵¹

Zeytûn isyanı esnasında kazada asayiş ve güvenliği sağlamaktan sorumlu subay ve askerler, görevlerini yapamamışlar. 9 Kasım 1895 tarihinde silahlarını Ermeni eşkıyasına bırakmıştı. Bu üzücü duruma Miralay İffet Bey ile birçok subay sebep olmuştu. Görevlerini yapamayanlar ve Ermeni eşkıyasına silahlarını bırakarak onlara fırsat verenler hakkında emsaline ibret olacak şekilde takibat ve tahkikatın yapılması için Halep'te bir divaniharb kuruldu. Divaniharb başkanlığına Bahri Paşa, üyeliklerine Miralay Şevket, Mustafa ve İzzet Paşalar ile Kaymakam Mustafa, İsmail ve Hüseyin Beyler getirildiler. İsyanı bastırmada kusurlu bulunanlar ve silahların eşkıyaya bırakılmasına sebep olanlar kanunun şiddetli cezasına çarptırıldılar.¹⁵²

148. 8 Şubat 311 - 20 Şubat 1896 Salı günlü telgraf, BOA., Y.A.HUS. 346/38.

149. 3 Şubat 1311 - 15 Şubat 1896 Cumartesi günü Sadrazam'ın Padişah'a sunduğu yazı, BOA., Y.A.HUS. 346-6.

150. 8 Şubat 311 - 20 Şubat 1896 Salı günlü telgraf, BOA., Y.A.HUS. 346/38.

151. 9 Şubat 311 - 21 Şubat 1896 Çarşamba günlü telgraf, BOA., Y.A.HUS. 346/38.

152. Seraskerlik Makamının 10 ve 11 Şubat 1311 - 22 ve 23 Şubat 1896 tarih ve 141 sayılı yazısı, BOA., Y.MTV. 113/52.